

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 9

Bezit en vermogen

De persoonlijke achtergrond van regenten was behoorlijk divers. Omdat vele aspecten van hun leven zich lang niet altijd in Breda afspeelden is het op voorhand moeilijk vat te krijgen op de rijkdom en levensstijl van de groep als geheel. Voor velen bleek het verblijf in de stad slechts een tussenfase in hun leven. Wat betreft de materiële cultuur heb ik daarom alleen gekeken naar gegevens over het verblijf in Breda inclusief de Baronie, maar niet elders. Het hoofdonderwerp is nader onderverdeeld in twee hoofdstukken, met een onderscheid tussen onroerend goed (dit hoofdstuk) en roerend goed (hoofdstuk tien).

Rijkdom

Hoe rijk was de Bredase elite? In hoofdstuk 7 is geconstateerd dat in het bijzonder de inheemse regenten maar in beperkte mate tot de economische elite van de stad behoorden: zij kwamen vooral uit de middenstand. Hoewel er voor de tweede helft van de zeventiende eeuw vrij veel belastingbronnen voor Breda bewaard zijn gebleven, is het aan de hand daarvan toch moeilijk in het algemeen iets te zeggen over de onderlinge rijkdom. Kohieren van de honderdste penning hebben slechts de huurwaarde van de woning als grondslag; overig bezit binnen en buiten de stad bleef hierbij buiten beschouwing. Collaterale successie geldt alleen voor erfenissen van mensen zonder (klein)kinderen, een relatief kleine categorie.¹ In 1662 werd in de generaliteitslanden verder een overdrachtsbelasting ingevoerd, de zogenaamde 40e penning, waaronder alle transporten van onroerende goederen vallen.² Bezittingen werden echter zelden in één keer aangekocht maar in de loop der jaren geaccumuleerd en tussentijds ook weer van de hand gedaan. Spreiding van gegevens maakt deze bron daarmee uiterst bewerkelijk en geschikter voor aanvullend onderzoek naar individuele gevallen, in plaats van als basis voor algemene uitspraken. De erfenis van de zeer rijke koopman Johan de Wyse bedroeg in 1726 bijvoorbeeld fl. 34.048, 75: vermoedelijk een magere reflectie van zijn daadwerkelijke vermogenspositie.³ Met enige overdrijving werd tijdens zijn leven al gezegd dat hij goed zou zijn geweest voor een half miljoen gulden.

Wie al deze posten uit de verschillende belastingbronnen bij elkaar op zou gaan tellen en met elkaar vergelijkt volgens een bepaalde maatschappelijke indeling komt dus maar halfweg of daaromtrent en is bovendien veel tijd kwijt. Daarom is hier

¹ Kappelhof, *De belastingheffing*, 117.

² Ibidem, 120-121.

³ Kappelhof, 'Zakendoen over grenzen heen', 171.

voor twee momentopnamen gekozen die een sneller inzicht verschaffen inzake de rijkdom van de regenten: een extraordinaris verponding uit 1665 en een personele quotisatie uit 1699.⁴ Allebei kennen wederom een serieus gebrek: de exacte grondslag voor de heffing is onbekend. In beide gevallen worden dan ook vooral standaardbedragen opgevoerd: een individuele schatting lijkt niet echt gemaakt te zijn. Deze cijfers zijn hier als absoluut beschouwd (dus zonder enige nadere kwalificaties), ter indicatie van het traceren van onderlinge verschillen. Bij de extraordinaris halve verponding van 1665 gold in elk geval een waarde van bezittingen van fl. 2.000.- als ondergrens: dit was dus duidelijk een belasting voor de gegoede burgerij.⁵ Het blijkt dat schepenen bij lange na niet tot de rijksten van de stad werden gerekend. In de lijst van de vijftig rijkste inwoners figureren zij op lagere plaatsen: Anthonis van Buerstede op nummer 17, mr. Willem Snellen op 27 en Johan Buycx op 42. Velen vallen hier zelfs buiten, waaronder opvallend genoeg de diverse leden van de vooraanstaande regentenfamilie Bernagie. Deze lage plaatsing zou deels kunnen worden verklaard doordat de schepenen bij de aanslag - die tenslotte in eigen handen was - een te lage opgave deden. In individuele gevallen werden bij belastingen regelmatig faveurtjes gezocht en gegeven.⁶ Burgemeester De Raedt wist bijvoorbeeld in 1694 gedaan te krijgen dat de aanslag van zestien gulden voor het huis Bruheze in de Nieuwstraat verlaagd werd naar veertien gulden, al was er hoegenaamd aan geld geen gebrek in deze familie.⁷ Het veronderstellen van een dergelijke structurele fraude voor een hele groep mensen, gaat echter te ver. Bovendien blijken onder de aanslagen van de schepenen wel degelijk grote onderlinge verschillen te bestaan, variërend van veertig tot tien gulden; drie schepenen (Johan van Bergen, Johan Damisse en Cornelis Vingerhoets) vallen zelfs buiten de top tweehonderd, terwijl de laatste notabene een rentenier was. Significants is verder dat alledrie de schepenen die in de top vijftig staan eerder burgemeester waren geweest. Het ambt van burgemeester, met zijn veel hogere inkomsten, had kennelijk belangrijke gevolgen voor de vermogensvorming onder regenten.⁸ Dit was niet alleen in Breda zo maar ook elders in de generaliteitslanden.⁹ Qua rijkdom zitten de Bredase schepenen dus in de subtop met enkele uitschieters naar boven. Wie maken daarentegen de top uit?

In plaats van regenten waren de rijkste inwoners van Breda anno 1665 overwegend katholieken: Johan de Bruyn (3), de weduwe van notaris Jan Hendriks Dirven (4)¹⁰, de twee dochters van oud-schepen mr. Melis Janssen en Hendrik Gobbings (gedeeld op 7). Ook verderop in de top-vijftig zijn katholieken ruim vertegenwoordigd: juffr. Ceters (17)¹¹, dr. Johan Montens en twee oud-schepenen Pauwels van Veltwijk (24) en Jan Cornelis Hulshout (34). De rijkste inwoners van Breda bestonden drie decennia na de verovering van 1637 dus nog overwegend uit leden van het oud patriciaat. De nieuwe, gereformeerde politieke elite was hier nog maar mondjesmaat toe doorgedrongen. De rijkste inwoner te Breda van dat moment was de uit Holland afkomstige Elias de Raedt, wiens zoon later burgemeester zou wor-

⁴ SAB, OSA inv.nrs. 1652 en 1658 respectievelijk.

⁵ Kappelhof, *De belastingheffing*, 96. Bij de instelling van het zeepkohier in 1687 werd dit bedrag eveneens als de ondergrens genomen, zie: SAB, Notulen Magistrael inv.nr. 35, f. 219v d.d. 24-03-1687. Het zeepkohier zelf is niet bewaard gebleven.

⁶ Van der Meij, 'Decemviratus', 104.

⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 180v-181 d.d. 05-04-1694.

⁸ Zie hoofdstuk vier.

⁹ Ook in Heusden waren in de eerste helft van de achttiende eeuw meer burgemeesters dan schepenen onder de rijkste inwoners te vinden, zie: Kool-Blokland, *De elite in Heusden*, 60.

¹⁰ Dit was Anna Adams; haar man was net een jaar eerder overleden; zelf stierf zij in 1682.

¹¹ Dit was de weduwe van oud-schepen Johan van Ceters, Elizabeth Rovers; zij stierf twee jaar later in 1667.

den. Op de tweede plaats kwam het collectief van de begijntjes op het Begijnhof met een aanslag van vijfenzeventig gulden. Het begijnhof deed het overigens herhaaldelijk voorkomen alsof het armlastig was. In 1641 had het stadsbestuur nog verzocht om verlaging van de aanslag voor de honderdste penning: de toenmalige ontvanger wilde voor elk huis twee gulden ontvangen. Hier werd tegen aangevoerd dat vele huisjes onbewoond waren en het begijnhof altijd als één huishouden was aangeslagen voor de som van achttien gulden.¹² Uiteindelijk werd een bedrag van vijftwintig gulden overeengekomen. De als zevende genoteerde Adriaan van der Schoot zou, enige jaren na deze peiling, schepen worden. De politieke elite inclusief katholieke oud-schepenen en hun nazaten was in zijn totaliteit dus beter vertegenwoordigd dan op het eerste gezicht lijkt.

Eind zeventiende eeuw zijn de dan zittende schepenen goed voor iets meer dan 2 % van het totaalbedrag uit de personele quotisatie voor de stad.¹³ Afgezet tegen een procentuele vertegenwoordiging op de stedelijke bevolking van iets meer dan een half procent, blijkt daarmee toch wel iets van het absolute gewicht van hun rijkdom. Bredase regenten waren naar verhouding dus beslist rijker dan de overige stedelingen maar slechts met mate. Meestal blijkt de top een disproportioneel groot aandeel van bezittingen te hebben. De kwalificatie steenrijk blijft nog immer alleen weggelegd voor katholieken: niet regeerders dus. De vijf rijkste inwoners eind zeventiende eeuw waren achtereenvolgens gouverneur Salisch, Pieter Beens (geen beroep, waarschijnlijk een rentenier), advocaat Johan Riethoven, kolonel Maarten Kip en rentmeester (van de abdis van Thorn) Gerard van Beeck.¹⁴ De eerdergenoemde ondernemer Johan de Wyse volgt op korte afstand. Na hem volgen echter bijna louter (oud-) schepenen: in vergelijking met ruim dertig jaar eerder zijn zij er duidelijk in middelen op vooruit gegaan.

Uit deze twee verschillende metingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw blijken naast enkele verschillen vooral grote overeenkomsten. Misschien wel de opvallendste is dat afgezien van uitheemsen als Elias de Raedt of de gouverneur van de stad de functionaris van rentmeester van de abdij van Thorn de rijkste inwoner van Breda was. Een katholiek in dienst van een katholieke instelling derhalve, een ambt waarin ook nog eens een grote mate van continuïteit bestond. De voormalig schepen Johan de Bruyn was er rentmeester sinds 1634 en na zijn dood werd hij in 1676 opgevolgd door zijn schoonzoon.¹⁵ Ook andere katholieke ambtenaren of zelfstandige ondernemers wier weg naar de politieke top was afgesloten deden goede zaken. De constructie in Staats-Brabant dat binnen het patriciaat over het algemeen rijkdom gekoppeld was aan catholicisme terwijl de politieke elite minder vermogend was, keert aan het begin van de negentiende eeuw ook terug in Den Bosch bij een lijst van honderd hoogst aangeslagenen.¹⁶ De keuze tussen

¹² Juten, *Cartularium*, 248-249 (no. 288).

¹³ De opbrengst bedroeg fl. 4.776.-; het exacte percentage van de schepenen bedraagt 2,13%, hun aandeel op de stedelijke bevolking 0,585%.

¹⁴ 'Tot Breda bevonden hebbende dat Johan de Bruijn was rentmeester van seer considerable goederen in de Baronnie gelegen, ende toebehoorende de Abdije ofte vrouwe abdisse van Thoor, dat mede Pieter van Beeck niet alleen acte van survivance van 't voorsz. rentampt hadde, maer oock alrede eenichsints daervan in possessie was, hebbe ick deselve beijde, als paeps zijnde, uijt krachte van opgemelte uwe ho:mog: resolution mede affgeset ende ontslagen, met interdictie alsvooren.' Aldus de procureur-generaal van Brabant Ambrosius Martini in 1667. Zie: NA, ASG, Loketkas 12551.161A.

¹⁵ SAB, ONA inv.nr. 144 f. 148-149 d.d. 09-07-1674. Deze akte biedt tevens nader inzicht in zijn activiteiten als rentmeester.

¹⁶ Van Rijckevorsel, 'Drie Bosschenaren', 223.

‘rooms, rijk of regentesk’ binnen het patriciaat lijkt dus gedeeltelijk terug te voeren op een erfenis uit het eerdere tijdvak van generaliteitsland.¹⁷

Veel meer dan in Holland het geval was deed zich, door een gebrek aan economische mogelijkheden gekoppeld aan de politieke turbulentie en sociale uitsluiting ten gevolge van de politieke reformatie, een scheiding voor binnen steden tussen aan de ene kant de politieke elite en aan de andere kant de sociaal-economische elite. De laatste hoefde niet per se katholiek te zijn maar is dat vaak wel, met inbegrip van hoge militaire officieren. Het is ongetwijfeld dit besef dat de autoriteiten er tevens consequent van weerhield al te hard tegen katholieken op te treden, omdat men anders in de eigen welvaart sneed. De lokale stadhouder Bernagie vatte dit dilemma in 1667 bondig samen door, enigszins huichelachtig, tegenover de kerkenraad te verklaren

datter nergens soveel remedien was tegen gebruijckt als hier, ende wenschten wel dat hij ijets meer daerin doen konde: t'soude oock schijnen alsof men het welvaren van Breda wilden weghjagen of weeren.¹⁸

Hoe zeer gelijk had hij! Telkens werd het economische argument gebruikt om het belang van de katholieken voor de stad te onderstrepen.¹⁹ In Breda was het soms net de omgekeerde wereld, zoals tevens blijkt uit een verbod van de magistraat in 1698:

dat de roomsgezinde binnen de stad op zekere gepretendeerde heilige dagen haar huizen en winkels sluiten ende geene goederen ofte waeren op haere venstere ofte voor haere deuren en komen voor te stellen, causerende sulcx een disordre inde goede polijtie.²⁰

In Breda bleek het openbare gezag van de magistraat en de mentaliteit van de straat min of meer van elkaar gescheiden. De katholieke middenstand stond kennelijk zo stevig in haar schoenen dat zij liever enige klandizie miste dan haar heiligendagen. De katholieke identiteit van de stad bepaalde tot op grote hoogte het financieel welzijn van eenieder en dat zichzelf hiervan het meest profiteerden is dan niet anders als logisch.

Bezittingen

Nadere veronderstellingen over het bezit van Bredase regenten zijn, behalve in meer algemene zin, weinig realistisch: voor geen van de schepenen staan over een langere tijdsspanne vergelijkbare gegevens ter beschikking. Wat rest zijn overwegend momentopnamen. Drossaard Bernuy dient op grond van zijn bestuurlijke positie en sociale connecties hoog te worden ingeschat, maar de realiteit gebiedt toch anders: voor zijn twee wezen bleef in 1613 uiteindelijk iets meer dan honderdvijftig gulden over om te verdelen. Een carrière als hoveling mocht dan wel prestigieus zijn, een garantie voor rijkdom was het zeker niet.²¹ Dit was mede ook de reden

¹⁷ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*.

¹⁸ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-72, d.d. 05-02-1667.

¹⁹ Zie eerder ook hoofdstuk vijf.

²⁰ SAB, OSA inv.nr. 37 : NM 1695-1702, f. 50v d.d. 02-06-1698.

²¹ Whyman, *Sociability and power*, 15.

waarom de voogden nog om het uitstaande traktement van dat jaar vroegen.²² Oud-tienraad en stadhouder van de schout Christiaan Baers was een van de directe slachtoffers van de furie van Haultepenne in 1581, met verlies van ‘gereede penningen, beroovinge van sijnen comptoire ende alle sijne andere meuble goeden.’²³ Anderen werden dat jaar overigens nog zwaarder getroffen. Het huis van Henrick Maes in de Caterstraat werd bij de inname, samen met nog andere huizen in de straat, volledig afgebrand zodat hij niet meer had ‘dan de cleederen die hij aen zijn lichaam mochte hebben’.²⁴ De oorlogshandelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw in de regio, gevoegd bij de confiscaties van bezittingen van landsheerlijke kant, hebben dan ook een grote invloed gehad op de vermogensvorming onder de stedelijke elite te Breda. Soms viel er nauwelijks iets door te geven op de volgende generatie behalve sociale waarden: geen geld, geen huis, geen grondbezit - hooguit wat persoonlijke spullen.

Ondanks zijn ogenschijnlijk geringe vermogen, behoort Bernuys boedel van begin zeventiende eeuw tot een van de rijkste in Breda. Daarnaast is hij een van de weinigen uit de elite van wie überhaupt een boedelinventaris bewaard is gebleven. Een halve eeuw later erfde Johan Franciscus de Raedt van Kerkum daarentegen een fortuin, dat hem tevens de basis verschafte voor zijn schepenambt. Tegenover de ‘relatieve’ armoede van de een staat dan ook de ‘absolute’ rijkdom van de ander. Inzicht in iemands vermogenspositie vraagt daarnaast om overzichten van zijn inkomsten - hetzij uit kapitaal, bedrijfsactiviteiten, ambtelijk traktement en dergelijke. Het belang van inkomsten uit ambten, speciaal voor Bredase regenten, is hier inmiddels ruimschoots aangetoond.²⁵ Welk aandeel werd verder bekleed door familiekapitaal of eigen gegenereerd vermogen? En hoe stond het meer algemeen met de inflatie?²⁶ Schepen Jacob Knaap wist in een halve eeuw tijd zijn als wees nagelaten vermogen van minder dan achtduizend gulden op indrukwekkende wijze om te buigen naar bezittingen ter waarde van bijna fl. 50.000.-.²⁷

Belastingbronnen zijn zeker niet onbruikbaar om iets algemeen te zeggen over rijkdom of ten behoeve van een classificatie maar zij dienen, indien mogelijk, te worden aangevuld met kwalitatieve gegevens. Hiervoor wordt vaak gekeken naar boedelinventarissen. Ook deze geven slechts een momentopname. In het overgrote geval zijn inboedels alleen opgesteld aan het einde van iemands leven: de opbouw van zijn vermogen door de jaren heen (toe- of afname) valt zo vaak buiten het vizier. Bovendien blijven er vragen over de volledigheid van de boedels door de opstellers.²⁸ In Breda is bovendien het probleem van onderlinge vergelijkbaarheid van deze bron relevant, want er waren maar liefst drie instanties op dit terrein actief met elk verschillende bevoegdheden: de magistraat, de weeskamer en de notarissen.

De uitgebreide reeks (boedel)inventarissen die in opdracht van de magistraat zijn opgesteld, zijn een geval apart. Zij hebben nog het meeste weg van een zogeheten insolvente of desolate boedelkamer: inventarissen gemaakt in opdracht van derden

²² SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535; katern ‘Staet ende rekeninge etc.’ f. 54r. Volgens een apostille d.d. 20 september 163 van Filips Willem op het rekest werd dit toegestaan.

²³ SAB, ORA inv.nr. 819, f. 14v.

²⁴ Ibidem, inv.nr. 817, f. 56. Zie verder: SAB, ORA inv.nr. 485, f. 141v d.d. 31-07-1581: ‘daeraf thuyts onlanx geleden verbrant is.’ Hij was getrouwd met Kathelijnn van Haren en werd enige jaren later gevangen gehouden in verband met een rantsoenering, zie: SAB, ORA inv.nr. 486, f. 74v d.d. 23-03-1583.

²⁵ Zie eerder hoofdstuk zeven.

²⁶ Fischer, *The Great Wave*.

²⁷ HCHM, Archief weeskamer Steenberghe inv.nr. 2393; SAB, ORA inv.nr. 559 f. 94v-143v d.d. 16-06-1704.

²⁸ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 23-40.

als schuldeisers of andere belanghebbenden.²⁹ Beroemd zijn bijvoorbeeld de op deze wijze bewaard gebleven complete inventarissen van het kasteel van Breda. In veel gevallen zijn ze echter lang zo volledig niet, in lang niet alle gevallen betreft het insolvente boedels noch staan alle insolvente boedels hierin vermeld. Slechts in weinig gevallen betreft het inventarisaties in de zin van het systematisch doorlopen van het huis van de erflater. De boedels bewaard gebleven in het archief van de schepensbank bieden vooralsnog meer vragen dan antwoorden, maar vormen tegelijk een extra ingang op de materiële cultuur. Toen burgemeester Piggen in 1599 korte tijd het huis op het kasteelplein ging bewonen dat eerder door de weduwe en kinderen van rentmeester Johan Bacx was bewoond, werd geconstateerd dat er in de keuken niets was achtergelaten dan wat nagelvast zat en in de achterkamer slechts twee schilderijen hingen.³⁰ Dit is alles wat de desbetreffende inventaris vermeldt zonder dat eigenlijk duidelijk wordt waarom deze is opgesteld. De inventarisatie diende dus telkens een heel specifiek doel waarbij de magistraat in de vorm van een inventaris voor derden een gecertificeerd bewijs afgaf. Het betreft hier verder opvallend vaak achtergelaten goederen van militairen of andere ingezetenen. Eén van hen was bijvoorbeeld de beruchte oproerkraaijer Litius van Wielant, die in 1659 uit de stad werd verbannen na een geval van sadomasochisme.³¹ Voor hetzelfde vergrijp was hij trouwens al eerder uit Holland gebannen.³² De boedels van de weeskamer zijn een stuk vollediger. Zij bieden verder het voordeel van een financiële verantwoording, plus een eventuele taxatie van de spullen. Helaas geldt hier als algemene beperking dat de inventarissen binnen het zeer rijke archief een minderheid vormen en dat welgestelde families deze instantie door middel van een acte van seclusie meestal uitsloten. Scrupuleuze pottenkijkers die de erfgenamen belemmerden in hun mogelijkheden om het familievermogen te beheren waren niet gewenst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de boedel van de belangrijke regent mr. Sebrecht Sgraeuwen. Zes jaar na zijn overlijden, beklagde de voogd zich in 1606 dat de boedel nog immer niet was verdeeld:

Hierdoor wordt geen grote acht genomen op uitstaande schulden als wanneer de deling geschied, daer elck sijn gedeelte tot sijn besten proffijt ende oirboir dirigeren ende becomen soude.³³

Ook in dit geval was de voogd partij – hij was getrouwd met een dochter van de oud-burgemeester – maar meer nog voelde hij de hete adem in zijn nek van een andere belanghebbende: Franchois de Bergaigne, die hem dagelijks ‘molesteerde’. De weduwe van Elias de Raedt dacht hier eind jaren zestig, begin jaren zeventig net zo over toen zij zich hevig verzette tegen elke vorm van inmenging van de Bredase weeskamer. Zij liet hen herhaaldelijk in het ongewisse en probeerde uiteindelijk zelfs gerechtelijk de voogdij over haar kinderen weer naar zich toe te trekken. Rest nog het notariaat. De werkzaamheden van de notaris waren velerlei, waaronder ook het opstellen van inventarissen. Net zoals een testament of codicil vaak vooraf ging aan de dood, volgde hierna meestal een inventaris. De stedelijke elite

²⁹ Wijsenbeek-Olthuis, ‘Boedelinventarissen’, spitst zich alleen toe op de sociale instellingen en het notariaat als opstellers. Haar bewering (p. 6) dat voor Noord-Brabant naar verhouding de meeste boedelinventarissen in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn opgemaakt lijkt mij onhoudbaar. Alleen voor Breda zijn vanaf halverwege de 16e eeuw tot circa 1800 tenminste duizend boedelinventarissen beschikbaar. Ook het stadsarchief van Den Bosch biedt een zeer grote hoeveelheid.

³⁰ SAB, boedeladministratie schepensbank, inv.nr. 250: litt.29.

³¹ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 267 ; ibidem, ORA inv.nr. 828 d.d. 19-03-1659.

³² NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5248.2

³³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

lijkt desondanks opnieuw ondervertegenwoordigd. De afwikkeling van het materiële bezit gebeurde tenslotte al op hoofdlijnen in het testament, al dan niet in gesloten vorm. Pas bij eventuele onenigheid of onduidelijkheid besloten de nabestaanden alsnog tot het inventariseren van alle potjes en pannetjes in huis, om zo een evenredige verdeling mogelijk te maken. Hiervan profiteerde eigenlijk alleen maar de notaris, want iedereen kreeg zijn eigen kopie van vaak tientallen bladzijden lang: diens prominente positie binnen de stedelijke elite is dan ook niet zo vreemd. Er vallen in het algemeen dus de nodige voorbehouden te maken daar waar het de financiële en materiële nalatenschap van individuen betreft. In bovenstaande tabel is desalniettemin bij benadering geprobeerd inzicht te verschaffen in de vermogenspositie- en verdeling van enkele Bredase regenten verspreid over de zeventiende eeuw.³⁴

Tabel 9.1 Inkomensverdeling

Naam	Pieter van den Broeck	Michiel Ryers	Govert van Alphen	Cornelis Vingerhoets
Positie	Schepen	Schepen	schepen	Schepen
Beroep	lakenkoper	Arts	apotheker	Rentenier
Jaar	c. 1630	c. 1660	1690	1709
Contant geld	fl. 1.052.-	fl. 722.-	fl. 120.-	fl. 706.-
Goud/zilver	fl. 341.-	fl. 157.-	fl. 198.-	fl. 420.-
Roerend goed	fl. 3.090.-	fl. 1.336.-	fl. 1.481.-	fl. 739.-
Onroerend goed	fl. 4.522.-		fl. 9.188.-	fl. 8.733.-
Erfgoed	fl. 795.-			
Vorraden	fl. 4.323.-		fl. 250.-	
Renten	fl. 348.-		fl. 229.-	fl. 12.978.-
Obligaties	fl. 1.437.-		fl. 805.-	fl. 1.400.-
Totaal	fl.13.632.-	fl. 2.783.-	fl.12.272.-	fl. 24.983.-
Eindtotaal na Schulden en Onkosten	fl. 7.914.-	fl. 777.-	fl. 2.227.-	fl. 12.695.-

Bredase regenten beschikten doorsnee niet over grote kapitalen: een gemiddeld kapitaal van circa fl. 10.000.-. lijkt aannemelijk. Hoewel het lijkt alsof het patriciatsgehalte van sommigen, zoals dr. Michiel Ryers, halverwege de zeventiende eeuw financieel ondermaats was komt dit vooral door gebrekkige gegevens.³⁵ Hij woonde nochtans in de Caterstraat – een van de betere buurten in de stad -, bezat

³⁴ De gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief weeskamer inv.nrs. 675 (Pieter van den Broeck), 834 (Michiel Ryers), 1022 (Cornelis Vingerhoets) en SAB, ONA inv.nr. 339, akte 3 (dr. Govert van Alphen). In alle gevallen betreft het taxaties van tijdgenoten; de bedragen zijn afgerond op hele guldens. De taxaties waren zo mogelijk aan de hoge kant: bij Govert van Alphen werden bijvoorbeeld binnen een paar jaar van zijn overlijden een huis op de Grote Markt en een hof bij Princenhage voor wezenlijk minder verkocht, namelijk fl. 3.300.- (i.p.v. fl. 3.600.-) en fl. 1.000.- (i.p.v. fl. 1.200.-) dan werd aangenomen.

³⁵ De afwikkeling van Ryers' boedel werd bemoeilijkt doordat zijn enig erfgenaam en zoon Johan binnen enkele jaren eveneens kwam te overlijden, omdat vervolgens een deel van erfgoederen *fidei commis* bleek gesteld en de heer van Breda alsnog zijn recht op de nalatenschap van onbeheerde goederen liet gelden. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7942 f. 72 e.v.

nog een huis achter het Ginnekenseinde, was eigenaar van 13 stukjes land verspreid in de regio tot in de Zuidelijke Nederlanden (bij Haasdonk en Kruibeke) en had tevens nog een hofstede met boomgaard onder Terheijden. Al deze goederen waren goed voor een jaarlijks inkomen van bijna zeshonderd gulden. Verder bezat hij ook nog diverse renten en twee persoonlijke obligaties, waarmee hij nog eens een kleine honderd gulden verdiende. Uit zijn twee ambten haalde hij ook nog eens enige honderden guldens, waarmee een jaarinkomen van rond de duizend gulden voor hem binnen het bereik lag. Het vermogen van kruidenier en latere apotheker Hendrik Anthonis Wissems, die enige malen schepen was gedurende het Spaanse interregnum, bedroeg waarschijnlijk eveneens om en nabij de tienduizend gulden – daarmee een duidelijke ondergrens aangevend.³⁶

Opvallend genoeg werd in Den Bosch in 1660 besloten dat leden van de magistraat voortaan (ge)goed moesten zijn voor tenminste fl. 4.000.-.³⁷ Dit suggereert dat dit hiervoor wel eens niet het geval zou kunnen zijn geweest, maar nog waarschijnlijker probeerde men met deze maatregel importregenten te weren (die tenslotte nog geen bezittingen hadden in hun nieuwe habitat). De elite in Brabants grootste stad bezat overigens doorsnee een vermogen van eveneens tienduizend gulden of meer, met een bovengrens van fl. 70.000.-.³⁸ Het kapitaal van het Brabantse patriciaat in de zeventiende eeuw bleef daarmee enerzijds aan de bescheiden kant: zij behoorden op landelijk niveau niet tot de superrijken; daarnaast deden de Brabantse steden niet veel voor elkaar onder. Verder dient ook hier rekening te worden gehouden met de bijzondere oorlogsomstandigheden. Ter vergelijking: het doorsnee vermogen van een Bredase regent lag daarmee gelijk aan dat van diverse kleine Hollandse steden, alvorens deze in de loop van de zeventiende eeuw tot grote bloei kwamen.

In wezen was er sprake van een ‘bevrozing’ van de welvaart der politieke elite in Brabant in de zeventiende eeuw op het Hollandse niveau van rond 1600. In Gouda bezaten de veertigraden in 1625 gemiddeld nog geen dertenduizend gulden; in Leiden bedroeg dit eind zestiende, begin zeventiende eeuw fl. 23.088.-, en in Zierikzee lag een bescheiden vermogen in de zeventiende eeuw in de buurt van de twintigduizend gulden.³⁹ De mate van welstand zou in de loop van de eeuw daar sterk gaan groeien, waardoor de onderlinge verschillen per stad en tussen de steden toenamen. In Gouda was het gemiddelde in de achttiende eeuw fl. 50.000.-, terwijl dat in Leiden, inmiddels de een na grootste stad van Holland, drie keer zo hoog lag.⁴⁰ Vermogens van honderdduizend gulden of meer waren gebruikelijk geworden in veel Hollandse steden. Daarentegen waren ook de vermogens in het oosten van het land onder de politieke elite in de zeventiende eeuw een stuk kleiner.⁴¹

Uiteraard werd dit alles mogelijk gemaakt door spectaculaire economische groei waarvoor in Breda de mogelijkheden grotendeels ontbraken. Ook hier werd de vermogensspreiding desondanks groter: vermogens van tussen de 20 à 50.000 gulden waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw, in elk geval onder de economische elite, niet langer ongebruikelijk. Voor de tien kinderen van de rijke brouwer Cornelis Janssen van den Kieboom bleef in 1645 in totaal net geen fl. 41.000.- over.⁴² Hier zien we tegelijk een andere belemmerende factor voor ver-

³⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 761.

³⁷ Vos e.a., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 59.

³⁸ Kappelhof, ‘Een drietal kleine belastingen’.

³⁹ Noordam, *Geringde buffels*, 86; Van Dijk en Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee*, 57.

⁴⁰ De Jong, *Met goed fatsoen*, 104; Prak, *Gezeten burgers*, 115.

⁴¹ Streng, *‘Stemme in staat’*, 205.

⁴² SAB, schepensbank boedeladministratie, inv.nr. 255: nr. 6.

mogensvorming onder families: een groot kindertal belemmerde dit wegens de latere noodzaak tot herverdeling. Koopbrouwer Jacobus van Riels bezittingen vertoonden in 1678 een totaal van fl. 41.035.-.⁴³ Voor de economische elite waren de mogelijkheden tot verrijking duidelijk wat ruimer. In Breda waren regenten daarentegen ambtenaar, ondernemer of middenstander uit pure noodzaak omdat zij inkomsten uit deze activiteiten nodig hadden voor hun levensonderhoud. Het criterium van gegoedheid voor hun aanstelling als schepen deden zij weliswaar eer aan, maar als burgerlijk patriciaat bleven zij toch achter bij hun Hollandse tijdgenoten.⁴⁴

Onroerend goed

Huizenbezit

Het investeringspatroon van de regenten dient allereerst te worden gerelateerd aan hun bescheiden vermogen. Surplus aan geld bezat men in Breda maar in beperkte mate (zie tabel 10.1): hierdoor ontbrak grotendeels ruimte voor speculatie. Geld moest profijtelijk worden gemaakt en liefst op korte termijn opeisbaar: de primaire beleggingsbron vormde daarom onroerend goed, een traditionele wijze van beleggen. Huizen zijn in elke stad afdoende aanwezig en naar woonruimte is altijd vraag. Desondanks was de Bredase huizenmarkt in diverse opzichten nogal afwijkend. In de eerste plaats was het eigen-huisbezit er bijzonder laag: werd in 1558 al 45 procent verhuurd, in 1644 was dit nog eens gestegen naar maar liefst 61 procent.⁴⁵ Veel eigenaren vertrokken uit deze, door oorlog en rampspoed getroffen stad en verhuurden hun woningen. Eens te meer blijkt ook hoe de stad eigenlijk werd gedomineerd door ingezetenen (vreemdelingen) in plaats van inwoners. De omvorming van residentiestad naar vestingstad liet bovendien, vanwege de noodzakelijke inkwartiering van soldaten, duidelijk zijn sporen na. De hovelingen hadden Breda vooral verfraaid; ten gevolge van de oorlog volgde verarming.

Huurovereenkomsten werden in de regel voor meerdere jaren (drie à vijf) gesloten waarbij per kwartaal werd betaald. Goede huurders waren de militaire officieren. Zij betrokken steevast woningen in het betere segment van de stad, waardoor zij vaak ook met de stedelijke elite in contact stonden. Na de dood van drossaard Bernuy in 1613 werd diens huis in de Caterstraat gehuurd door jonkheer Samuel Casembroot, kapitein van een compagnie voetknechten, voor tweehonderd gulden per jaar.⁴⁶ De drossaard had hier sinds 1596 gewoond toen hij het huis voor fl. 660.- had gekocht -, een prijs die gezien de locatie niet spectaculair genoemd kan worden, maar wel overeenkomstig zijn zorgelijke financiële staat is.⁴⁷ Het huis van rentmeester Johan van den Corput (eveneens in de Caterstraat) werd in 1620 gehuurd door ritmeester Andries Beringen. Een deel van de attractie van dit huis zal voor hem ongetwijfeld de 'wapencamer' zijn geweest, met onder andere een 'roer' (geweer) en een wapenkolder.⁴⁸ De grotere koopkracht van militairen hielp hen daarbij eveneens. De huurder van huis Nassau op het Kasteelplein in de tweede helft van de jaren zestig van de zeventiende eeuw, kapitein Johan Butler, betrok vervolgens een deel van het bekende huis Brecht in de nabijgelegen Schoolstraat.

⁴³ SAB, ONA inv.nr. 145, akte 86 d.d. 26-07-1678.

⁴⁴ Zie eerder hoofdstuk zeven.

⁴⁵ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 104-105.

⁴⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 535.

⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 497, f. 123v-124 d.d. 02-07-1596.

⁴⁸ SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 253: nr. 9.

De huurprijs bedroeg fl. 340.-, ten teken dat dit inderdaad een van de meest kapitale panden van Breda was.⁴⁹ Degenen die langer bleven, met name in de achttiende eeuw toen het garnizoen een steeds permanent karakter kreeg, kochten alsnog een huis.

Soldaten vormden daarentegen slechte huurders. Inkwartiering was een zeer impopulaire maatregel die sterk drukte op het welzijn van de burgers. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij hier, indien mogelijk, probeerden onderuit te komen. Zo schreef Maurits in 1593 aan de magistraat dat vele huizen in de stad 'bijden proprietarissen ende den geenen daerop renten heffen werden verlaeten ende geabandonneert zonder die te reecken ende repareren'.⁵⁰ Dit zorgde, behalve voor een inkomstendaling van de rentmeesters, tevens voor verval van de huizen waardoor ze vervolgens ongeschikt werden voor inkwartiering. In een ordonnantie werd daarom bepaald dat alle openstaande rentes binnen één maand dienden te worden voldaan; anders zou de stad reparaties op kosten van de eigenaars uitvoeren.

Een jaar later schreef ene P. van Luchtenberg aan de magistraat over de ongemakken veroorzaakt door inkwartiering. Hij had zijn woning tijdelijk gehuurd van jonkheer Pauwels van Hertsbeke, maar hij werd bijkans het huis uitgewerkt. Hem was door de komst van meerdere ritmeesters en kapiteins tegelijk nauwelijks meer het gebruik 'van eene camer (late staen eene geheele huysinghe)' gegund. Uit angst voor eventuele schade, probeerde hij zich zo goed mogelijk in te dekken door kennisgeving aan de magistraat van zijn situatie: hij was inmiddels 'naerdijen ick speure ... mijne presentie aldaer soe onaengenaem is' bereid het huis voor hen in te ruimen, 'mits daer vuijtnemende ter geleghener tijt mijne cruijdplantagien'.⁵¹

De erfgenamen van Christiaan Bacx lieten in 1595 de algehele staat van hun huis 'den swarten arent' in de Eindpoortstraat opnemen. Veel meubelstukken waren kapot, glasvensters waren gebroken en door papier vervangen en in de achterste kelder, die zwaar ondersteut werd om niet in te storten, was een 'ovenken' gemaakt om in te bakken.⁵² Pas gedurende het Spaanse interregnum rond 1630 werden er speciaal voor de soldaten grootschaliger barakken in de stad gebouwd.⁵³ Desondanks is er al in 1598 voor het eerst sprake van geweest enige hutten voor hen te bouwen achter het oude klooster.⁵⁴ Problemen met inkwartiering van militairen en de bijbehorende overlast lijken in de tweede helft van de zeventiende eeuw te zijn afgenomen maar namen aan het eind daarvan, met het uitbreken van de Negenjarige Oorlog, weer toe.

Wat dus te doen met de bezittingen indien eigenaars de stad wilden verlaten: laten beheren, verhuren of verkopen? Door de grote mobiliteit van zijn inwoners en eventuele financiële consequenties of oorzaken van de vlucht werden veel huizen, omdat zij als onderpand dienden, verplicht verkocht. Hiervoor bestond een aparte procedure bij de schepenbank: 'opwinning bij besettinge'.⁵⁵ Strijd tussen crediteuren of een snelle doorverkoop maakte dit echter tot een gecompliceerd juridisch instrument: van wie was het huis nu eigenlijk precies en aan wie dienden de renten te worden betaald? Nog ingewikkelder was het om in tijden van nood een nieuw on-

⁴⁹ SAB, ONA inv.nr. 144, f. 94-v d.d. 16-12-1673; ibidem, f. 102-v d.d. 10-01-1674 (gedeeltelijke onderverhuur).

⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 72/3 d.d. 30-09-1593.

⁵¹ Ibidem, litt. 116 d.d. 20-09-1594.

⁵² SAB, ORA inv.nr. 817, f. 37-v d.d. 08-06-1595.

⁵³ Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda', 7-13. Zie ook hoofdstuk zes.

⁵⁴ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. lxvi. In Den Bosch werden de eerste barakken in 1610 opgetrokken.

⁵⁵ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

derkomen te vinden. Toen Breda in 1625 was gevallen, vluchtten vele burgers in eerste instantie naar Geertruidenberg waar binnen korte tijd de huurprijzen verdubbelde. De opbrengst van de plaatselijke verponding steeg hierdoor van fl. 1.800.- naar fl. 5.000.-. Maar als een plaag sprinkhanen trok iedereen weer verder naar Den Bosch, het platteland of elders en stortte de plaatselijke woningmarkt weer net zo snel in.⁵⁶ Omgekeerd werden ook in het Spaanse interregnum sommige van de meer kapitale panden in Breda als 'het grooten hert' op stadskosten gerepareerd. Het is onduidelijk hoe de schade was ontstaan: ging het om verval wegens achterstallig onderhoud door het onbewoond blijven van het huis in verband met de vlucht van zijn bewoners of was het schade aangericht door militairen?

Soldaten stonden wijd en zijd bekend dat zij tijdens belegeringen huizen stripten van alles wat los en vast zat: raamkozijnen, deuren, muurankers etcetera.⁵⁷ Het meeste werd als brandhout gebruikt. Ook andere tijdelijke bewoners konden schade toebrengen. Ambrosius Martini liet in 1600 speciaal optekenen in welke staat hij 'de huizinghe van Thoren' had aangetroffen. Het huis op de hoek van de Schoolstraat en de Kraanstraat was in bezit van schepen Johan de Loeker, maar werd verhuurd aan de controleur van de konvooien en licenten Andries de Cock en zijn vrouw. 'Hoe dat int salet vande huise een schouwe ende andere omstaende mueren leelijck zijn ... ende becladdet, welcke claddinge de huijsvrouw van De Cock bekende gisteren gedaen te hebben want haer alzoo beliefdde'.⁵⁸ Of hier sprake was van een mislukte doe-het-zelf poging is niet duidelijk: eerder zal het echtpaar fikse ruzie hebben gehad, waarna de vrouw haar woede had bekoeld met het stukgooien van huisraad tegen de muur. Hoe dan ook, de eigenaar zat mooi met de schade!

In de tweede plaats was er de kwantiteit en kwaliteit van de huizen in de stad waarvan er geen een hetzelfde was. Hoewel veel huizen leegstonden bestond er een levendige handel in. In Breda liep het huizental zelfs licht terug van de zestiende naar de zeventiende eeuw, waardoor de competitie voor de beste locaties verhevigde. Breda bleef ook lange tijd een ouderwetse, zij het op buitenstaanders statig overkomende, stad: de burgerbouw was hier lang traditioneel met in de zeventiende eeuw nog veel trapgevels en weinig Hollands classicisme.⁵⁹ Een van de weinige huizen die waarschijnlijk in deze stijl werd opgetrokken betrof het pand Catharinastraat nummer 11. In 1644 werd hier op een stuk grond - dat toen als 'hof' te boek stond - nieuwbouw gepleegd door de toenmalige bezitter, burgemeester Isaac Noirot. Vrijdom van de honderdste penning voor een periode van acht jaar duidt op verdere bevestiging hiervan.

De grote variëteit aan huizen maakt dat de spreiding van het woningbezit van regenten door de hele stad lag. Hoe gevarieerd het huizenbezit van regenten was blijkt bijvoorbeeld in het geval van Dionys Piggen, een van de Bredase oligarchen eind zestiende, begin zeventiende eeuw. Oorspronkelijk was hij waard in het 'cleijn hert' en later het 'grooten hert' op de Grote Markt, voordat hij in 1594 voor het eerst schepen werd. In 1598 verkocht hij samen met zijn zuster Elizabeth dit laatste - 'de huijsinge mette poorte ende poortcamer, daerneven mouthuysen oft achterhuysen, stallen, hovinge ende erffenissee metten gange off wegen daertoe' - voor fl. 3.267.-.⁶⁰ Juist het jaar ervoor was Piggen als eigenaar voor twaalf gulden en zes-

⁵⁶ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 1a: nr. 5; rekest van schout, burgemeesters en regeerders aan Z.Exc.

⁵⁷ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 44: ordonnantieboek 1593-1625, f. 7v d.d. 20-08-1593.

⁵⁸ SAB, schepenbank boedeladministratie, inv.nr. 250: nr. 40.

⁵⁹ Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 122-123; 136-137.

⁶⁰ SAB, ORA inv.nr. 498, f. 183-v d.d. 22-04-1598.

tien stuivers aangeslagen in het kohier van de honderdste penning en daarmee, in overeenstemming met de lokatie, een van de hoogst aangeslagenen in de stad. Slechts zijn collega-bestuurders burgemeester Godevaart Montens met zestien gulden voor zijn huis aan de zuidzijde van de Gasthuisstraat en oud-schepen Pieter Hoevenaars met veertien gulden en acht stuivers voor zijn huis de 'Cok' aan de zuidzijde van de Langebrugstraat moesten meer betalen. Ondanks dit fraaie bezit besloot Piggen juist rond het moment dat hij voor het eerst in 1599 burgemeester werd te verhuizen.

In eerste instantie betrof hij korte tijd het huis voor het kasteel, waarin vóór hem rentmeester Johan Bacx met zijn gezin had gewoond. Mark Dirkszoon, de koper van 'den grooten hert', verkocht vervolgens in 1600 aan Piggen een huis op de Haagdijk: 'de huijsinge genaempt den gulden ancker, mouterije schuere kalckhuijs pleijne hovinge ende erffnisse metten gang daerneven liggende'. Piggen verhuisde daarmee zowat naar het uiteinde van de stad, naar een huis dat nog niet de helft waard was van zijn vorige woning. Deze katholiek schiep daarmee wel zeer demonstratief ruimte tussen zijn persoonlijke en ambtelijke levenssfeer. Hoewel Piggen in archiefstukken nooit brouwer wordt genoemd, doen beide transacties vermoeden dat hij in de loop van de jaren negentig van waard in (huis)brouwer was veranderd. Een herberg - zelfs al lag ze naast het stadhuis - was bovendien minder representatief als woonruimte voor een burgemeester. Wellicht ook probeerde Piggen via deze verkoop tijdelijk aan geld te komen òf was hij simpelweg een goed zakenman en opereerde hij als zodanig op de plaatselijke huizenmarkt. Toen hij namelijk in 1609 het inmiddels tot brouwerij verbouwde 'gulden ancker' verkocht, kreeg hij ruim twee keer zoveel (fl. 2.620.-) als hij ervoor had betaald.⁶¹ Deze ervaring met onroerend goed beviel hem kennelijk zo goed dat hij enkele maanden later 'een hoffstadt ende erve mette materialen daerop' op het kasteelplein kocht.⁶² Wat hier precies is gebeurd wordt niet duidelijk, maar ruim twee jaar later werden de (inmiddels) 'twee afgebrande hoffsteden' doorverkocht, nadat Piggen enkele maanden eerder een nieuwe woning, 'de huijsinge pleijne hovinge ende erffnisse' in de Steenbrugstraat (of Nieuwstraat), had gekocht voor fl. 2.800.-. Hierin zou hij tot aan zijn dood blijven wonen.⁶³ Daarmee was aan zijn rondzwervingen door de stad een einde gekomen en kennelijk had hij tevens zijn brouwactiviteiten opgedoekt. Wellicht dat ouderdom hem uiteindelijk weer iets dichterbij het stadscentrum bracht.

Een dergelijk verhaal als over Piggen valt voor bijna elke regent te houden. De meesten verhuisden in elk geval meerdere keren gedurende hun leven, al naar gelang de persoonlijke omstandigheden. De frequentie van verhuizingen in de stad lag hoog - mogelijk ter afspiegeling van opwaartse sociale mobiliteit - en de onderlinge concurrentie om de beste locaties was groot. Daar men vaak meerdere huizen bezat, is het soms moeilijk te bepalen waar ze nu eigenlijk zelf woonden. Zo verhuisde oud-schepen Johan van Alphen in mei 1676 uit zijn huis St. Joris op de Grote Markt naar het huis Maastricht omtrent de Tolbrug, waar hij tot zijn dood in oktober 1681 verbleef.⁶⁴ Wie de vestbrieven erop naslaat, zou hiervan echter onwetend blijven. Veranderingen in levenssituatie konden om een aanpassing van huis bij persoon vragen of verhuizingen waren, zoals bij Piggen, tevens bedoeld om een

⁶¹ Ibidem, inv.nr. 508, f. 2v-3v d.d. 02-01-1609.

⁶² Ibid., f. 79-80 d.d. 11-04-1609; *ibid.*, inv.nr. 511 f. 6 d.d. 09-01-1612.

⁶³ Ibid., inv.nr. 510, f. 151-v d.d. 07-12-1611.

⁶⁴ Ibid., inv.nr. 831, f. 77 d.d. 13-03-1686.

andere levensstijl invulling te geven. Toen schepen Jacob Wachmans het in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw financieel niet langer kon bolwerken, verhuurde hij herhaaldelijk zijn eigen woonhuis en trok bij een kennis in.⁶⁵ Aangezien hij zijn huis in de Visserstraat (een aanzienlijk pand) voor fl. 250.- per jaar wist te verhuren, was dit nog niet eens zo'n slecht laatste redmiddel - al mocht het uiteindelijk niet baten en ging hij failliet ten onder.

Ondanks zijn benoeming te Breda in het najaar van 1637 bleef schepen Jacob Drabbe nog negen maanden in Bergen op Zoom wonen, ondertussen 'over en weder gaende'. Pas op 1 juli 1638 ging hij met zijn 'minagie' (huishouding) over. Dit zal in elk geval tijdelijk grote inbreuk hebben gemaakt op zijn gezinsleven, maar mogelijk was dit er tevens de oorzaak van. Zijn vrouw was in het voorjaar van 1637 bevallen van een zoon en waarschijnlijk werden haar en het kind voorlopig rust gegund in Bergen op Zoom. Bijna tien jaar later, na de dood van zijn eigen vader, werd Jacob plotseling de pater familias en verhuisde de halve familie Drabbe van Bergen op Zoom naar Breda en trok bij hem in huis. Binnen een half jaar kwam zijn jongste broer bij hem wonen, ruim twee jaar na de dood van hun vader gevolgd door zijn drie zussen Cornelia, Digna en Barbara.⁶⁶ Voor hen kocht hij eind 1657 het huis 'de potbackerije'.⁶⁷ Dit soort wijzigingen is slechts in een enkel geval bekend maar kwam natuurlijk veel vaker voor. Een woning was meer dan alleen een stuk onroerend goed: het vormde het centrum van een complete huishouding, waarvan het vaak onduidelijk blijft wie en hoeveel leden hiertoe precies dienden te worden gerekend. Er werd in elk geval op grote schaal samengewoond door familieleden. Na Jacobs' dood in het najaar van 1663, sloeg dit gezin binnen een jaar weer uit elkaar. Oorspronkelijk afkomstig uit Bergen op Zoom had de familie Drabbe een thuis gevonden in Breda, maar na enkele decennia werd ook deze post verlaten: Clara vertrok naar Dordrecht; haar dochter Christina Turcq naar Zierikzee; en haar broer, de advocaat Jacob Drabbe, naar Hulst waar hij schepen werd.

De meeste huizen bestonden uit een amalgaam aan verbouwingen van vorige bewoners. Een standaardtype huis bestond in elk geval nog niet, al werd er in de zeventiende eeuw door Simon Stevin wel voor het eerst nagedacht over het ideaalttype burgerwoonhuis. Maar zelden was men in de gelegenheid om naar eigen inzichten te werk te gaan. Na de stadsbrand van 1534 werd door de heer van Breda aan de hand van subsidieregelingen en een gunstig erfcijzensysteem wel de stenen huizenbouw bevorderd.⁶⁸ Vanaf 1590 is met enige aanloop desondanks herhaaldelijk sprake van nieuwbouw, ten teken van de toenemende welvaart in de stad. De in Antwerpen opgegroeide mr. Joachim Gillis toog, na zijn verhuizing naar Breda begin jaren negentig, bijna vijftien jaar lang aan de slag. Op het Ginnekenseinde liet hij voor zichzelf een geheel nieuw wooncomplex verrijzen, dat na zijn dood in 1619 voor bijna drieduizend gulden werd verkocht.⁶⁹ Niet slecht voor iemand die in 1593 was begonnen met de aankoop van een stuk hof en erf (waarvan het huis was afgebroken) ter plaatse voor fl. 270.-.⁷⁰ Het Ginnekenseinde werd vanwege de ge-

⁶⁵ SAB, ONA inv.nr. 311, f. 1-v d.d. 01-01-1683; ibidem, f. 258-v d.d. 04-03-1684; ibidem, inv.nr. 233, akte 128 d.d. 17-04-1687; ibidem inv. nr. 234, akte 120: d.d. 17-10-1689.

⁶⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe.

⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 208-v d.d. 03-01-1662; 'gestaen over de tolbrugge achter den haechdijck ontrent de gasthuysvelden'.

⁶⁸ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 12-13.

⁶⁹ SAB, ORA inv.nr. 518, f. 97-98 d.d. 27-09-1619.

⁷⁰ Ibidem, inv.nr. 494, f. 98-v d.d. 04-06-1593.

boden ruimte buiten de oude stadskern ook door andere schepenen als Pauwels Huybrechts gefrequiteerd.⁷¹

Balthasar Baldi had ten tijde van zijn eerste huwelijk een nieuw huis laten bouwen bij de Keizersbrug of hier anders aanbouw laten maken.⁷² Schepen Hendrik de Bergaigne had in korte tijd, nog geen anderhalf jaar, ‘melioratien’ gepleegd op het erf van zijn huis Waalwijk in de Waterpoortstraat voordat in 1625 het doek weer viel over de stad.⁷³ In voorgaande jaren had hij veel land aangekocht op de Haagdijk, een ander gebied onder reconstructie. Pas in de jaren negentig van de zeventiende eeuw komt hier weer grootschaliger nieuwbouw voor, met onder andere burgemeester Issaq als een van de kopers.⁷⁴ Hij woonde hier echter maar zeer kort: in mei 1695 kocht hij voor fl. 5.200.- een veel luxueuzer huis aan de noordzijde van de Veemarktstraat.⁷⁵ Het huis was door de vorige Franse bewoners tot ‘Repos Aliours’ omgedoopt en bevatte ‘eene huijsinge, achterhuijsinge, poorte, pleijne, hovinge ende erffenisse’. Verder liep er een gang achterlangs, die bij het stadhuis op de Grote Markt uitkwam. In 1704 kocht hij er voor fl. 1.400.- nog vier achterhuizen ‘ofte wooningen mettene hove daerachter, merts gaders thuijn ofte speelhuijsen daerinne staende’ bij, die achter het huis Het Groote Liggende Hert (of de stadsherberg) waren gebouwd dat naast het stadhuis stond. Wegens de ligging hier van het stadserf, werden zeer uitgebreide voorwaarden gesteld over het gebruik.⁷⁶

Breda beschikte in de vorm van het hofhuis wel over een type woning dat onder de stedelijke elite bijzonder gewild was. Deze huizen stamden uit de late Middeleeuwen toen belangrijke adellijke geslachten zich in de stad vestigden vanwege de nabijheid van het hof van de Nassaus. Zij lagen verspreid over vier straten, niet toevallig tevens de duurste locaties in de stad. Ook huis Waalwijk was er hier een van, een voormalig bezit van de adellijke familie Van Assendelft en in de laatste jaren van zijn leven in handen van oud-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen. Een twintigtal belangrijke families had zo hun naam verbonden aan een van deze kapitale panden in de stad. Zij werden gekenmerkt door een ruime binnenplaats; de woning bestond uit diverse vleugels rond die binnenplaats en een reeks kamers van ongelijke grootte en vorm. Diverse huizen waaronder huis Waalwijk, De Bie, Wouter Wilkens, Gruijter en andere werden door de soldaten geruïneerd bij de furie van Haultepenne in 1581.⁷⁷ ‘Zulcx dat eenige borgers doen ter tijt wel gelt toe hebben gegeven ende oick voor sekere jaeren honne huijsen om nijet hebben laten bewoonen opdat se vande zoldaten geconserveert zouden mogen worden’. De meeste van deze huizen werden in de loop van de zeventiende eeuw opgesplitst in kleinere eenheden, die overigens nog altijd aanzienlijk van omvang bleven. De bewoners waren oorspronkelijk leden van het hof en de domeinraad; later hun afstammelingen of meer vermogende burgers.

Andere huizen in de stad droegen vaak eveneens een naam die soms lang kon mee gaan, echter ook weer niet altijd. Eén huis op de Haagdijk veranderde maar liefst vier keer van naam; ‘vanouts den hopsack, daernaer den coninck van vranckerijck,

⁷¹ Ibid., inv.nr. 522, f. 6v-7v d.d. 26-01-1623.

⁷² Ibid., inv.nr. 531, f. 275v-276 d.d. 03-09-1639; ibidem, inv.nr. 512, f. 170-171v d.d. 23-10-1613 (aankoop).

⁷³ Ibid., inv.nr. 523, f. 57-v d.d. 19-03-1624 (aankoop); ibidem, f. 173-v d.d. 19-08-1625. Zijn huis in de Visserstraat had hij reeds in 1624 verkocht, zie: ibid., inv.nr. 523, f. 25v-26v d.d. 07-02-1624, dit in tegenspraak tot wat Hupperetz beweerd (*Het geheugen van een straat*, 109).

⁷⁴ Ibid., inv.nr. 549, f. 124v-126v d.d. 21-12-1693.

⁷⁵ Ibid., inv.nr. 550, f. 60v-62 d.d. 06-05-1695.

⁷⁶ Ibid., inv.nr. 559, f. 146-148v d.d. 26-06-1704.

⁷⁷ SAB, ORA inv.nr. 817, f. 10v.

den prins van orangien, ende nu de drie stockvissen.⁷⁸ De hoge frequentie van huisnamen, gekoppeld aan het gebruik ervan (al dan geen bedrijfspand), verdient wat dat betreft nader onderzoek: er werd duidelijk belang aan gehecht en werkte mogelijk statusverhogend. Huizen veranderden geregeld per eigenaar van naam mee, die hierin dus ook iets van zijn eigen identiteit vastlegde. Een enkele keer werd de eigennaam huisnaam, maar vaker werden associaties gezocht. Het was dus tegelijk een blijk van herkenning en markering. Zeepzieder Mercelis van Deurne doopte zijn huis dan ook toepasselijk om in 'shertogenbosch' (de stad waar deze familie vandaan kwam), terwijl het daarvoor nog 'de leerse' had geheten.⁷⁹

In de derde plaats is er de locatie. Zoveel soorten huizen en straten in een stad, zoveel verschillende bewoners.⁸⁰ Gedurende de periode 1550-1700 kende de Bredase elite desondanks een favoriete stek: de Catharina- of Caterstraat. In toenemende mate lijkt men hier de Grote Markt voor te hebben ingeruild. Deze trend werd begonnen door de bestuurlijke elite aan het hof en vond later navolging onder de politieke elite van de stad. In de loop van de zeventiende eeuw vestigden vele regenten zich hier, iets buiten het eigenlijke stadscentrum ten noordoosten van de Grote Markt. Ten eerste waren in de Caterstraat de hofhuizen goed vertegenwoordigd; ten tweede won de straat in de loop van de tijd vermoedelijk aan aantrekkingskracht wegens de vrije ligging naar achteren, inclusief grote tuinen en uitzicht op het kasteel. Dit vonden de bewoners kennelijk zelf ook. In 1610 presenteerden zij een rekest aan de heer van Breda:

hoe dat altijd deselve straet geweest is een van de beeste ende principaelste deser stede, daerin meest altijd de heeren raeden, drossaert ende officieren gewoont hebben, ende noch tegenwoordich by eenige van de principaelste vunder stadt bewoont wordt.⁸¹

Uiteraard had men een bedoeling en wel de volgende. Het gerucht deed de ronde dat een oude klerenkoper een huis in de straat had gekocht om zijn handel in te vestigen. Behalve ter bescherming van de eigen sociale exclusiviteit, werd hun nering als 'sonderling dangereus in tijden van pest' genoemd. Filips Willem bepaalde daarop dat geen kleerkoperij of beddemakerij (waar bacillen al evenzeer welig tierden) zich voortaan hier zou mogen vestigen.⁸² Met de ambachten geweerde, was het sjieke imago van de Caterstraat definitief gevestigd. In de belastingaanslag voor vermogenden van 1665 ligt het zwaartepunt duidelijk op de noord- en zuidzijde van deze straat.

De Grote Markt daarentegen was door de vestiging van herbergen en winkels in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw vooral een handelsplaats geworden: aantrekkelijk als commerciële locatie, maar toch minder als woongebied voor de stedelijke elite.⁸³ Hoewel na de grote stadsbrand van 1534 veel hofsteden weer waren opgebouwd, zorgde ook de relatief aaneengesloten reeks huizen - ondanks de wijdte van de markt zelf - voor een minder idyllische ligging. De eigen familieachtergrond van regenten bepaalde echter deels ook hun vestiging. Vaak werd een huis

⁷⁸ Ibid., inv.nr. 539, f. 69-v d.d. 16-04-1668.

⁷⁹ Voor hun familieachtergrond, zie: Ibid., inv.nr. 820, f. 127-v; 129-v.

⁸⁰ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*.

⁸¹ *Tax.* (1914) 79-80.

⁸² SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1603-11, f. 208-v d.d. 19-06-1610.

⁸³ Van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350-1550. deel I Catharinastraat'; ibidem, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1250-1550. De Grote Markt van Breda'.

geërfd of lag de lokatie besloten in het gebruik, zoals voor degenen die uit een lokale koopmansfamilie kwamen en een bedrijf hadden. Veel van de brouwerijen waren bijvoorbeeld geconcentreerd aan de haven, dit vanwege de noodzakelijke aan- en afvoer. De uitheemsen onder de regenten huurden daarentegen meestal tijdelijke woonruimte van kennissen.

Een apart verhaal binnen de stad vormen de verwikkelingen rondom de gebouwen van de opgeheven kloosters na 1637 die aan de heer van Breda vervielen. In plaats van confiscatie door zijn rentmeester (er was een aparte functionaris aangesteld voor de geestelijke goederen aangekomen na 1637), vonden enkele schimmige transacties plaats. Hierdoor wisten hoge ambtenaren deze omvangrijke complexen te verwerven. Een centraal figuur in deze transacties vormde de oud-schepen Huybrecht Sprong, die hiertoe gemachtigd was door de eigenaars (de jezuïeten) die inmiddels de stad hadden verlaten.⁸⁴ Zelf was hij een van de belangrijkste katholieke inwoners van de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw. President Johan van Aerssen kocht voor fl.16.500.- een enorm complex waarop huis Ocrum stond (voormalig onderkomen en klooster van de jezuïeten), samen met nog vier huizen waaronder huis Hertsbeek. Van dit bedrag moest hij, op last van de magistraat, ruim drieduizend gulden aan de armen van de stad betalen en nog eens duizend gulden aan exue- en daaldergeld.⁸⁵ Het issue- of exuegeld was een belasting op erfenissen die toevielen aan buiten de stad woonachtige personen of instellingen; het daaldergeld was een in 1597 ingevoerde stedelijke belasting geheven bij het transport van onroerende goederen met een tarief van 1,5 % (vandaar de naam).

Het bewonen van deze complexen moet een rante aangelegenheid zijn geweest met unieke enscenering. Het complex aan de Katerstraat werd later in vier eenheden opgedeeld, maar de grondvorm bleef herkenbaar: 'dog van binnen is het soo niet veranderd of men kan nog de kerk, en boven de cellen sien'.⁸⁶ Behalve voor de indeling, gold dat tevens voor het interieur: 'de kerk is boven blaauw geverfd en met sterren beschilderd tgeen nu een kamer is'. De kerk zelf was tijdens het beleg van 1637 overigens door een voltreffer ernstig beschadigd geraakt.⁸⁷ Huis Ocrum werd alom geprezen als een 'seer schoon aansienlijk huijs': het was zo groot dat vader en zoon Van Aerssen het gezamenlijk bewoonden, ieder in een apart deel. In 1648 vond een nadere opdeling plaats van een deel van het complex tussen de drossaard en zijn plaatsvervanger Daniël Buycx.⁸⁸ Dat deze transacties niet kloppen, blijkt tevens uit het feit dat een vestakte, het officiële transport, ontbreekt: er was sprake van een privéregeling.⁸⁹ Blijkens de uitgebreide beschrijving beschikte de drossaard destijds verder over een hovenier, die een klein huisje op het complex bewoonde. Na hun beider dood verwisselde in 1669 het oostelijk gedeelte van Ocrum binnen de familie Van Aerssen van eigenaar voor vierduizend gulden.⁹⁰ De waarde van Ocrum en Hertsbeek werd in de jaren zeventig op respectievelijk negen- en zeventuizend gulden geschat.⁹¹ De andere helft werd in 1685 verkocht voor achtduizend gulden.⁹²

⁸⁴ SAB, ORA inv.nr. 531, f. 230-231v d.d. 31-03-1639.

⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 20: AM 1639-52, f. 23 d.d. 27-02-1640; f. 30 d.d. 14-07-1640.

⁸⁶ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 18.

⁸⁷ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 270.

⁸⁸ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 123v-124 d.d. 21-01-1648.

⁸⁹ Dit blijkt tevens uit het overzicht van effecten van Daniël Buycx later opgesteld door zijn broer Johan, zie: SAB, ONA inv.nr. 227, akte 161 d.d. 30-11-1675.

⁹⁰ SAB, ORA inv.nr. 539, f. 258-259v d.d. 04-11-1669.

⁹¹ SAB, ORA inv.nr. 542, f. 80v-83 d.d. 29-12-1678; ibidem, f. 111v-114 d.d. 25-04-1679.

⁹² SAB, ORA inv.nr. 545, f. 110-v d.d. 01-11-1685.

Huis Hertsbeek in de St. Jans of Veterstraat werd aan het begin van de achttiende eeuw door zijn nieuwe bewoner, generaal-wagenmeester Maarten Kip (een broer van rentmeester Huybrecht Kip), 'seer wel opgebouwd en met treffelijke kamers vercierd'. Daarmee zette hij een trend want in de achttiende eeuw zouden vele huizen in de stad een gedaanteverwisseling ondergaan.⁹³ Daarbij kwam de toenmalige bewoner nog wel voor een onaangename verrassing te staan, een herinnering aan het Bredase verleden:

Met deze verandering der vloeren zijn vele geraamten tevoorschijn gekomen en stukken van doodkisten, en onder andere nog twee heele jesuiten met lange baarden in haar volkomen wesen en doodkleeden, die met het bewegen als drooge assen in malkander vilden.⁹⁴

De gevonden lichamen werden herbegraven in een grafkeldertje onder het stenen zomerhuis van de tuin. Dit zomerhuis werd afwisselend als speelhuis of orangerie ('oraenge huis') aangeduid. Het feit dat er oranje-of sinaasappelbomen in de hof waren, geeft de meest waarschijnlijke bestemming ervan aan. Volgens de inventaris stond in de orangerie zelf 'een fruijt leer', een ijzeren kachel, op de zolder twee karren brandhout 'ende voorders boven ende onder eenige rommellerie'. Kip schatte de waarde van zijn huis in 1708 op fl. 7.500.-, maar gaf tevens aan 'tot timmeringe van mijne huizen [hij had er nog twee] en orangerie' van tijd tot tijd tienduizend gulden te hebben besteed.⁹⁵ Hij was zo trots op zijn bezit dat hij dit tot familiaal erfgoed verklaarde en liet zeer uitgebreide instructies na over hoe het moest worden verbouwd - hij vond het te groot om door een van zijn vier kinderen alleen te worden bewoond - en opgedeeld, wie waar mocht wonen met welk meubilair et cetera. Dit gold tevens voor het van zijn broer gekochte huis in de Caterstraat.⁹⁶ Het voormalige verblijf van de franciscanen - huis Assendelft - werd eveneens tot twee 'schone' huizen verbouwd en de hof of tuin tot blekerij vermaakt, waar later aan één kant de turfschuiten aanmeerden. Het complex van de minderbroeders in de Nieuwstraat werd in 1644 bij loting verdeeld tussen predikant Lodewijk van Renesse, mr. Willem Snellen en majoor Erasmus van Falkenhaan.⁹⁷ Zo viel burgemeester Snellen 'den hove die rontsomme in het waeter leijt mette huijsinge daerin staende ende de brugge over het waeter' toe. Niet uit te sluiten valt dat bij doorverkoop van het middelste gedeelte van dit complex in 1674 aan Johan de Wyse, terugkeer naar het oorspronkelijke gebruik als katholieke kerk een gestelde conditie bij de oorspronkelijke verkoop is geweest.⁹⁸

Een bijzonder huis betrof tevens het huis Nassau op het kasteelplein, dat vanaf 1680 zou gaan dienen als onderkomen voor de gouverneur. De erfgenamen Nassau deden al in 1670 de nodige moeite dit aan de hoogste bieder te verkopen. Aan drukker Seldenslag werd opdracht gegeven om honderd plakATEN in plano te leveren ter adevertentie 'om de huijsinge te vercoopen'. Het betrof een 'aensienlijcke schoone ende seer wel gelegene doortimmerde huijsinge, hovinge, stallinge, koets-

⁹³ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 153 e.v.

⁹⁴ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 18.

⁹⁵ NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 13: 'staet en inventaris' d.d. 01-05-1708.

⁹⁶ ibidem, inv.nr. 14: zie speciaal het codicil 25 augustus 1718. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 598, akte 159.

⁹⁷ SAB, ORA inv.nr. 533, f. 106v-108v d.d. 08-02-1644.

⁹⁸ Mondelinge informatie van Ton Kappelhof, op nader aangeven van Gerard Otten. Voor de verkoop, zie: SAB, ORA inv.nr. 540, f. 362v-365v d.d. 28-05-1674.

huijs ende alle sijne andere toebehoorten.’ Er werden tevens uitgebreide condities gesteld voor de te houden veilingen, maar de verkoop wilde niet vlotten.

Uit het voorgaande is gebleken dat de regenten in het bezit waren van de betere huizen in de stad: hier lieten zij zich duidelijk gelden als stedelijke elite. Hun huizen waren gemiddeld groter en beter gesitueerd met grond erbij voor een plein, stallen (of, meer zeldzaam, een koetshuis) of andere bijgebouwen en met een tuin waar ruimte was voor een prieel of zomerhuis, maar ook andere extra’s als recht van overpad. Op één specifieke lokatie na – de Caterstraat – woonde men verspreid door de gehele stad. Behalve woongenot leverde huizenbezit ook veel zorgen op. Huizen stonden zelden vrij waardoor met name de relaties tot burens frequent onderwerp van discussie waren. Gedeelde constructies als afvoeren, scheidingsmuren of ‘secreten’ gaven wegens gezamenlijk onderhoud of gebrek daaraan aanleiding tot onenigheid. Zoals bekend kunnen bezittingen zeker ook het slechte in de mens naar boven brengen. Talrijk waren de rechtszaken over erfscheidingskwesies omtrent voldoende licht, toegang of afwatering.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat regenten buiten de stad gingen wonen. Willem van Gend kocht op het eind van 1661 ‘een stede, huijsinge, schuere, brouwhuijs, mouterije, hoff, boomgaert, landt ende weijde’ te Teteringen in de Heistraat.⁹⁹ De omschrijving verradt al dat het om niet zomaar een huis ging: de koopsom bedroeg dan ook bijna vierduizend gulden. Als lakenkoper kon Van Gend zich dit echter wel veroorloven; in 1668 en 1680 kocht hij hier ook nog twee stukken zaailand bij.¹⁰⁰ Een stedelijke afvaardiging die in 1676 een bezoek bracht aan stadhouder Bernagie, moest de stad uit omdat deze ‘jegenwoordich op sijn hoeve [is] residerende’. Schepenen en tienmannen moesten aldoende naar Terheijden ten noordwesten van Breda om hun politieke meester te gaan spreken. De rentmeestersfamilie Suerius bezat eind zeventiende eeuw het huis ‘Drijeweg’ op de Noord, ongeveer halverwege tussen Terheijden en de Langeweg. Hier, buiten het stadsgewoel, kon men zich overgeven aan de rust van een landelijke omgeving en de geroemde gastvrijheid van het platteland.¹⁰¹

Of hier sprake was van een echte trend, is niet helemaal duidelijk. Enerzijds was dit een meer tijdloze uiting van hang naar sociale exclusiviteit. Antwerpse kooplieden kochten op hun beurt in de zestiende eeuw al op grote schaal buitenverblijven.¹⁰²

De Opstand maakte echter een einde aan de veiligheid en stabiliteit in de regio. Raad en kortstondig drost Keeremans vestigde zich begin zeventiende eeuw te Ginneken waarbij hij er overigens wel voor had gezorgd dat, ondanks de nodige protesten van de magistraat, een speciale brug over de Mark werd aangelegd voor een betere bereikbaarheid per koets.¹⁰³ Gedurende het Spaanse interregnum werd het land van Breda, inmiddels grensgebied, door de Republiek tot buitenland verklaard. Inwoners moesten daarom speciale toestemming vragen voor allerlei invoer, waaronder bouwmaterialen. Zo kreeg mr. Cornelis Montens, lid van de domeinraad, in 1627 toestemming tot de import van ‘40 vueren balken, 150 reevels, 200 Denemarkse deelen, 400 latten, 50.000 steen, 16 hoed kalk en 50 last delen’ tot opbouw van zijn huis in Princenhage.¹⁰⁴ Montens was in deze jaren tevens de liaison van de domeinraad bij de diverse besprekingen met de Spanjaarden in Roosendaal, onder andere over de retorsie. De weeskinderen van oud-burgemeester Dio-

⁹⁹ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 194-v d.d. 29-12-1661.

¹⁰⁰ Ibidem, inv.nr. 539, f. 38v-39 d.d. 27-02-1668; ibidem, inv.nr. 542, f. 170v d.d. 12-01-1680.

¹⁰¹ Van der Made, ‘Graven spreken in Terheijden’, 123-124. Zie op dit punt verder ook de volgende paragraaf.

¹⁰² Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 318.

¹⁰³ Brekelmans, ‘Het opslagmonopolie van Breda’, 30-33. Zie verder ook: *Tax*. XVI (1909) 33-36.

¹⁰⁴ *Res. S-G* digitaal, 22 mei 1627.

nys Piggen mochten uit Dordrecht twee hoed kalk, driehonderd planken, tweehonderd sparren, een tonnetje spijkers en bewerkte balken en kozijnen halen voor de bouw van een 'huisken' buiten Breda.¹⁰⁵ Ook Maria Beljaarts, telg van een belangrijke familie uit de omgeving van Breda, mocht diverse materialen naar Terheijden invoeren voor de opbouw van een afgebroken huis op haar hoeve aldaar.¹⁰⁶

Degenen die het zich konden veroorloven lieten hun bezittingen herstellen of gingen over tot nieuwbouw na de stad te zijn ontvlucht. Ook levensmiddelen vielen onder deze exportregeling maar hier lijkt men stringenter te zijn geweest, aangezien die gemakkelijker door de vijand konden worden gebruikt. Zo werd een verzoek van rentmeester Mattemburg afgewezen.¹⁰⁷ De Staten-Generaal beseften dat zij hiermee Frederik Hendrik, in wiens dienst hij tenslotte was, voor het hoofd zouden kunnen stoten. Nadat de rentmeester een week later ook nog om enige wijnen vroeg, besloten zij daarom de gedeputeerde Rode naar de prins te sturen om haar standpunt toe te lichten.¹⁰⁸ Het verzoek enige maanden later van een andere hoge functionaris, drossaard Johan van Aerssen, om invoer van bouw materiaal voor een schuur in Prinsenland werd daarentegen weer wel goedgekeurd.¹⁰⁹

Landbezit en exploitatie

Hoeves en landgoederen

Een vroege indicatie voor het algemene investeringspatroon van het patriciaat wordt gegeven door een resolutie van de magistraat uit 1609. In het kader van vaststelling van de hoogte van de curialiteit (het traditionele welkomstgeschenk voor iedere nieuwe heer van Breda) voor Filips Willem, werd een zo breed mogelijk financieel draagvlak gezocht. De stad Breda - 'insiende de groote t'achterheyte ende sware lasten deser stadt ende onderdanen' - kon het bedrag niet langer alleen opbrengen. Daarom werd besloten de overige dorpen in de baronie ook mee te laten betalen ondanks 'de groote merckelijcke portie, die de borgeren deser stadt ter cause van haere goederen ten platten lande gelegen, sullen hebben te dragen'.¹¹⁰ Veel burgers van de stad waren dus tevens elders in de baronie gegoed.

De gegoede burgerij belegde zijn geld hoofdzakelijk in landbouwgrond (zie tabel 9.1), dat vervolgens werd verpacht: deze burgers konden een dubbele last dus ook wel dragen. Dit al vroeg op landbezit gerichte investeringspatroon toont een behoudende levensstijl van het stedelijk patriciaat dat overigens niet afwijkt van elders. Die goederen bestonden hoofdzakelijk uit grondbezit (landerijen); in het noordelijk gedeelte van de Baronie betrof dit tevens hooi-en weideland. Het grondbezit was meestal erg versnipperd, dat wil zeggen dat dit meestal uit een aantal kleinere lapjes grond bestond verspreid over het land van Breda. Anderen probeerden hun bezittingen meer te clusteren. Dit kon, al naar gelang de rijkdom, variëren van enkele stukjes grond tot wel tientallen. Een deel hiervan had men vaak geërfd

¹⁰⁵ Ibidem, 3 juli 1626.

¹⁰⁶ Ibid., 27 mei 1627. De hoeve lag 'opt Veer opten Noort' naast de rivier de Mark. De familie pleegde rond deze tijd diverse transacties, zie: SAB, ORA inv.nr. 525, f. 152v-153 d.d. 17-08-1627 en inv.nr. 526, f. 151v-153 d.d. 11-04-1629. In beide gevallen is sprake van Maria Belgiaerts als 'jonge dochter'; volgens de laatste transactie is o.a. sprake van verhuur van land onder de vierschaar van Breda 'opten Aert'.

¹⁰⁷ Ibid., 10 februari 1626.

¹⁰⁸ Ibid., 18 februari 1626.

¹⁰⁹ Ibid., 29 april en 4 mei 1626.

¹¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 16-08-1609.

en werd later bij eventuele deling weer in kavels over de kinderen verspreid. Dit bracht soms zijn eigen problemen met zich mee, zoals voor de twee kinderen van schepen Jacob Anthonis Wachmans. Eén bepaald stukje grond (bemde) van twee bunder in de polder van Zwartenberg kon vanwege zijn ligging niet op enige 'fatsoenelijke' wijze worden gedeeld.¹¹¹ De sloot of kreek liep nu langs een kant van het perceel en zou anders overdwars moeten worden gegraven om bewatering mogelijk te maken. Dit alles of niets scenario deed zich elders min of meer ook voor; bovendien waren de economische tijdingen ongunstig (tweede helft van de jaren vijftig).

De bezittingen strekten zich eveneens uit tot landgoederen. Het bezit van dergelijke hoeves en kastelen was voorbehouden aan de bestuurlijke-, economische (vaak brouwers) of sociale elite (edelen, militairen of in een enkel geval regenten) en veel minder de politieke elite. Deze hoeves waren enerzijds buitenplaatsen maar ook werkkapitaal: boerderijen met groot grondbezit er omheen, die ook als zodanig in bedrijf waren. Met name de hoeveelheid grond maakte dat er soms forse bedragen mee gemoeid waren: Willem de Hertoghe had de zijne, Hylaar bij Princenhage, in 1590 gekocht van jonkheer Pauwels van Assendelft voor tienduizend gulden.

Veel hoeves werden niet actief bewoond door de eigenaar-regent: het overgrote deel werd verpacht, wat weer zorgde voor extra inkomsten. Dergelijke pachtcontracten zijn meestal zeer uitvoerig omtrent wat wel en niet was toegestaan in het landgebruik, wat erop duidt dat de verhuurder zich wel inliet met de bestemming van zijn bezit opdat dit maximaal rendement opleverde.¹¹² Het lijkt aanvankelijk niet de intentie te zijn geweest van de bezitters om hun grootgrondbezit tot een waar landhuis om te bouwen.¹¹³ De eigenaar bleef soms wel over een eigen herenkamer beschikken maar verwijzingen hiernaar zijn schaars. Dr. Cornelis van Nieuwenhove had er een in 1619 in zijn hoeve 't Rif' onder Princenhage.¹¹⁴ In het pachtcontract werd gebruik ervan 'en thofken' speciaal voor hem gereserveerd. In de diverse andere pachtcontracten van eind zestiende, begin zeventiende eeuw staan dit soort vermeldingen niet. De herenkamer lijkt dus vooralsnog een verschijnsel van later in de zeventiende eeuw te zijn geweest. De huursom bestond deels uit betaling in geld, deels in natura (meest rogge of boekweit). De stringente voorwaarden die de pachters kregen opgelegd omtrent produktie en onderhoud hadden echter niet altijd baat. Zo raakten de huurders van de hoeve 'Dorenbosch' (in 'Cruijslant') van stadhouder Daniël Buyx achter met hun betalingen. Ter schuldaflossing stonden zij hun gehele inventaris van meubelen en ander huisraad aan hem af inclusief het aanwezige landbouwwerktuig en de vijf paarden, vijf koeien en vijf 'leeghebeesten'.¹¹⁵ Hoewel deze actie van Buyx als inhaligheid kan worden afgedaan omdat hij daarmee zijn pachters hun middelen van bestaan afnam, lijkt de relatie tussen pachters en pachtheren voor het overige vrij gemoedelijk te zijn geweest: de Bredase regenten waren geen 'absentee landlords'. Zo is van Anthonis van Buerstede bekend dat hij jaarlijks zijn pachters thuis placht uit te

¹¹¹ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 812.

¹¹² Voor enkele vroege voorbeelden zie: SAB, ORA inv.nr. 492, f. 173v-174v d.d. 14-12-1592: met betrekking tot de hoeve 'den mastboom' te Teteringen van mr. Hendrick Montens; ibidem, inv.nr. 494, f. 44v-45v d.d. 09-03-1593: met betrekking tot de hoeve te Etten in de polder van Zwartenberg van mr. Hendrick van der Hagen; ibid., inv.nr. 497, f. 4v-6 d.d. 06-01-1596: met betrekking tot de hoeve 'Hijler' (Hylaar) te Princenhage van Willem de Hertoghe, heer van Orsmale en Stein; ibid., inv.nr. 515, f. 146-v d.d. 08-11-1616: met betrekking tot de hoeve 'den verbranden man' te Princenhage 'inde Leemputten' van Dionys Piggen. Zie verder: Buiks, 'Boerderijpacht'.

¹¹³ Leenders, 'Het landgoederenschap rond Breda', 13.

¹¹⁴ SAB, ONA inv.nr. 25, f. 102v-103 d.d. 28-10-1619.

¹¹⁵ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 167v-168 d.d. 19-12-1657.

nodigen voor een maaltijd.¹¹⁶ Onder de pachters bestond in de regel een grote mate van continuïteit.

De hoeve 'cleijn hollandt' van rentmeester Johan van der Kaay lijkt op het eind van de zeventiende eeuw wel door hem zelf bewoond en mogelijk zelfs in gebruik te zijn geweest. De inrichting ervan was overigens vrij eenvoudig en zonder veel opsmuk: een bed met wat tafels en stoelen. Wel was er allerlei gereedschap aanwezig en wat vee.¹¹⁷ Behalve deze hoeve bezat dezelfde rentmeester in Zevenbergen 'een hujs van plaisansse metten boomgaert elsenbosken ende olmendreeffken'. Het platteland werd dus wel degelijk ook als 'buiten' gewaardeerd om zijn eigen rustieke merites, indien de gelegenheid dat toeliet. Hier was het goed toeven en keek hij uit over een aanpalend weiland, waarin hij koeien had staan die het landelijk beeld completeerden. Of zij puur het aangezicht bepaalden of ook een produktiewaarde hadden, is niet bekend. Ook de naam van een hoeve geeft vaak belangrijke verwijzingen. De hoeve bij Teteringen van de familie Montens was in 1581 nog naamloos, maar had wel een bijzondere karakteristiek: 'daer den grooten boom op plach te staen'.¹¹⁸ Aldus was de naam van hoeve 'de mastboom' geboren. Het had overigens ook anders kunnen lopen want de locatie lag niet ver verwijderd van de galg van Breda, waarnaar op hun beurt de aanpalende landerijen waren vernoemd. Namen lagen dus vaak opgesloten in het landschap.

Een van de belangrijkste hoeves in de buurt van Breda lag op de grens van Teteringen en Bavel. 'De Blauwe Kei' was vanaf 1628 achtereenvolgens in het bezit van mr. Dyrk Wachmans, schout van 's-Gravenmoer, en Erasmus van Falkenhaan, de latere commandeur van Breda. De hoeve was lange tijd echter niet meer dan een ruïne. Falkenhaan was eerst kapitein van een compagnie voetknechten, maar werd in het jaar van aankoop bevorderd tot sergeant-majoor van het Bredase garnizoen. Prompt toog hij aan het werk met de vernieuwing van zijn nieuwe bezit (getuige ook een fraaie gevelsteen) en grootschalige uitbreiding van de landerijen.¹¹⁹ Bij aankoop hadden deze een omvang van circa twaalf bunder; bij verkoop na zijn dood was dit verdubbeld tot vier à vijftwintig bunder. De aankoopsom in 1646 van fl. 6.875.- (in twee keer te betalen) zegt wederom iets over de grote koopkracht van militaire officieren. Vanaf eind jaren veertig ging het echter bergafwaarts met de commandeur, die in enkele jaren tijd een schuld van twaalfduizend gulden opliep bij de brouwer Cornelis van Erfrenten.¹²⁰

Met name ten zuiden van Breda lag een meer lommerrijke omgeving waar het goed toeven was. Ginneken en Bavel waren rijk aan kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. Opnieuw zijn hier sterk de effecten van de oorlog merkbaar. Burgemeester Godevaart Montens probeerde eind zestiende eeuw zijn Leidse vriend, de rijke koopman Daniel van der Meulen, voor Bouvigne (toen nog Boeverije of Bouerije geheten) te interesseren. Het was 'seer plaissant gelegen, de begroeiing bevorderd door riviere vuytte welcke dagelijks ook vers water om het huis vloeit'. Inclusief zesendertig bunder grond eromheen was het voor tweehonderdvijftig pond (fl. 1.500.-) een koopje: 'en daarvan niet zou hebben te klagen omdat het wel 300 waard was'.¹²¹ Hoewel Montens zijn vriend - 'die ick behertigh als een broeder' - maar wat graag bij zich in de buurt wilde hebben (herhaaldelijk vroeg hij hem ook

¹¹⁶ *Journalen Constantijn Huygens jr.*, II, 351-353.

¹¹⁷ SAB ONA inv.nr. 302, akte 32 d.d. 16-07-1691; de hoeve lag onder Princenhage te Overveld.

¹¹⁸ SAB, ORA inv.nr. 485, f. 80-v d.d. 10-04-1581.

¹¹⁹ Brekelmans, 'De Hoeve "De Blauwe Kei" te Breda'.

¹²⁰ SAB, ORA: diverse vestbrieven.

¹²¹ RAL, Archief Daniel van der Meulen inv.nr. 677, litt. 13 d.d. 20-06-1596.

om langs te komen), zal het vele andere oorlogsnieuws uit de regio waarover hij Van der Meulen berichtte deze toch eerder hebben afgeschrikt. Over aankoop vernemen we dan ook niets meer, maar de lokatie bleef in trek. Het werd in 1611 gekocht door raadsheer Keeremans die het op zijn beurt in 1614 naliet aan Filips Willem, nadat zijn aanstelling tot drossaard van Breda op een mislukking was uitgelopen. Bij inspectie in 1619 was sprake 'vande landen onder de groote ende cleijne hoeve vande huijsinge van plaisantien.' Bij inventarisatie dat jaar bestond het complex onder andere uit een dreef, boomgaard 'cingel borchgrachten ende huijs' van in totaal 46 ½ bunder.¹²² In 1623 werd bewoning ervan gegund aan de schout van Ginneken, Gilze en Bavel op speciale conditie dat er geen graan voor de soldaten op de zolders zou worden bewaard en dat controleur Cornelis Willeborts er mocht overnachten.¹²³

Ook later zou het worden bewoond door ambtenaren van de domeinraad en ontstond hierover strijd tussen boswachter Jacob Gielissen en rentmeester Adriaan Verelst.¹²⁴ Na de dood van de laatste werd diens voormalige dienaar Pieter van Exel tijdelijk tot 'bewaerder' aangesteld. Deze zelfbenoemde kastelein zorgde voor de nodige problemen toen rentmeester Johan van der Kaay om bewoning vroeg.¹²⁵ Begin achttiende eeuw werd het voor honderdtwintig gulden per jaar gehuurd door iemand van het regentengeslacht Bernagie toen de domeinraad, in het kader van het sterfhuis van stadhouder-koning Willem III, het plan opvatte dit te verkopen.¹²⁶ Het jaarlijks onderhoud bedroeg wegens groot verval inmiddels twee keer zoveel als de opbrengsten. Het was dan ook een last 'dat noijt eenigh heer van Breda daarvan eenig vermaak of voordeel kan hebben.' Het stenen lusthuis, waarvoor verscheidene kopers zich zouden hebben gemeld en inmiddels was bevorderd tot 'casteeltje', werd pas definitief verkocht in 1774. Aangezien de bodemprijs van achtduizend gulden op de openbare veiling toen niet werd gehaald (het hoogste bod bedroeg vijfduizend gulden), stond het alsnog op de nominatie voor sloop. Ter elfder ure meldde zich gelukkig alsnog een koper.

Veel van deze onderkomens kenden een oorsprong als ridderlijk goed: Bouvigne bij Ginneken was bijvoorbeeld langere tijd bezit van de adellijke familie Van Brecht.¹²⁷ De bewoningsgeschiedenis is echter onregelmatig en de grondvormen van de meeste van deze bouwwerken dateren meestal pas van halverwege de zeventiende eeuw door de grootscheepse vernielingen van de oorlog.¹²⁸ Toen begonnen meer gefortuneerde burgerlijke families interesse te tonen door ze op te kopen en te transformeren. Slechts De Ypelaar was daarvoor in handen geweest van een regent, zij het een van adellijke komaf: jonkheer Vredevorst van Dalem. In 1646 werd ze echter verkocht voor fl. 18.200.-.¹²⁹ Hetzelfde Ypelaar was eind zeventiende eeuw in handen van Manuel Deffonseca, raad van de rekenkamer van de Spaanse koning, nadat het eerder enige tijd bezit was geweest van een edelman: Thomas van Walraven, baron van Arkel.¹³⁰ Dit waren in sociaal opzicht en qua financiële draagkracht beduidend andere lieden dan Bredase regenten.

¹²² NA, NDR inv.nr. 7951, f. 626r-627r d.d. 13-04-1619.

¹²³ Ibidem, f. 628r d.d. 05-02-1623.

¹²⁴ Ibid., f. 629 e.v.

¹²⁵ Ibid., f. 646 e.v.

¹²⁶ Ibid., f. 672 e.v.

¹²⁷ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

¹²⁸ Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', 7; 15.

¹²⁹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 820.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 7974, f. 3r-v. Voor Van Arkel, zie: SAB, Schepenbank Ginneken/Bavel, inv.nrs. 18-13 en 19-51.

De bewoningsgeschiedenis van de eerste buitenhuizen van het tijdperk na Munster wordt gedomineerd door kapitaalkrachtige brouwers, die ook later de meest geregelde bezitters van landgoederen zijn.¹³¹ Zo bezat de familie Van der Schoot het goed Daasdonk en de familie Bernagie Wolfslaar. De twee families waren bovendien nauw aan elkaar verwant: burgemeester Pieter van Bernagie was getrouwd met Ida van der Schoot, dochter van de in Breda zeer actieve brouwer Sebastiaan die later drossaard van Wouw werd. Na zijn dood zou Pieter zich als voogd over diens kinderen ontfemen en zo Adriaan van der Schoot het Bredase stadsbestuur inloodsen. Adriaan kocht Daasdonk in 1663 voor fl. 23.000.-.¹³² Na zijn overlijden in 1671 ging het over op zijn dochter Elisabeth, die op haar beurt getrouwd was met de latere schepen François Schagen. Na hun dood werd het in 1698 door oud-president mr. François de Bons voor fl. 21.000.- gekocht ten behoeve van kolonel George Lauder. Waarschijnlijk heeft het huis aan hem zijn bijnaam te danken van ladderkasteeltje.¹³³

De familie Bernagie was een van de weinige regentenfamilies in de stad die zich kon meten met de sociale toplaag. Daarnaast was Wolfslaar aanvankelijk, evenals de meeste buitenplaatsen, slechts een boerenhoeve geweest maar wel een met al vroeg een herenkamer. De lijst van eigenaren tot aan Wijnand van Bernagie bevat onder meer Cornelis Wachmans (griffier van het leenhof, schepen en burgemeester) en garnizoensarts Lucas Staes. In 1632 werd het gekocht door bierbrouwer Wijnand Goossen van Bernagie. De hoeve brandde tot de grond toe af tijdens de belegering van 1637, waardoor in feite een nieuwe boerderij moest worden gesticht. In 1651/2 volgden verdere verbouwingen: al die tijd werd de boerderij verpacht. Pas met de dood van Cornelis van Bernagie, de zoon van Wijnand, in 1687 en de verkoop aan Leonard van Erfrenten, werd Wolfslaar eind zeventiende eeuw met de bouw van een herenhuis naast de boerderij voor het eerst een echte buitenplaats.¹³⁴

Schepen Abraham le Clercq bezat in de jaren zeventig korte tijd het Hof van Loveren (ook wel kasteel van Bruheze geheten) bij Baarle-Nassau.¹³⁵ Het was echter consequent de sociaal-economische elite van de stad - rijke burgers of militairen - die op dit vlak domineerde. Reeds gouverneur De Héraugière beschikte, behalve over een van de grootste huizen in de stad, tevens over het huis De Emer onder Princenhage dat volgens de omschrijving alles van een lustoord in zich had.¹³⁶ Hij had het huis in bezit gekregen wegens niet-geïnde schulden. Na zijn dood werd het verkocht door zijn weduwe, maar ook verkoop was onder de gegeven omstandigheden niet altijd de juiste beslissing. De nieuwe eigenaars konden niet met het benodigde geld over de brug komen. De volgende gouverneur, Justinus van Nassau, kocht in de regio voor vierduizend gulden van de erven Vogelsank een klein landgoed: Grimhuizen onder Ginneken.¹³⁷ Als extensie van het huizenbezit in de stad boden de landgoederen vanwege de oorlog langere tijd beduidend minder financiële zekerheid. Zij waren slechts speeltjes voor de allerrijksten.

¹³¹ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerij', 38.

¹³² Brekelmans, 'Daasdonk onder Ginneken', 73.

¹³³ Vanwege de latere omwatering werd het ook wel 'het ladderkasteeltje' genoemd, waarbij ladder waarschijnlijk als een verbastering van 'lauder' moet worden beschouwd, zie: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, III, 174.

¹³⁴ Brekelmans, 'Het Landgoed Groot Wolfslaar'.

¹³⁵ Brekelmans, 'De Hof van Loveren te Baarle-Nassau', 98.

¹³⁶ BHIC, RvB, inv.nr. 788.163.

¹³⁷ SAB, ORA inv.nr. 512, f. 115v-116v d.d. 05-08-1613.

Landgoederen waren op hun beurt tevens onderdeel van het landschap. De landschappelijke inrichting – boomgaarden, bosbouw en zichtlijnen (dreven) – is al diverse malen ter sprake gekomen.¹³⁸ De baronie stond in dat opzicht hoog aangeschreven: ‘De dorpen; de hof-steden, de lust-huysen, ende de wegen die alle na de stadt toeliepen, waren of met boomen cruys-wijs beplant, ofte met lange dreven beschaduwet ende vermaeckelijck verciert.’¹³⁹ Dit gold in elk geval tot aan het beleg van 1624-25. Van de hoeve Hylaar was bijvoorbeeld een aangename dreef aangelegd naar de stad, maar het is zeer de vraag of bij de verkoop in 1633 hier nog bomen langs zullen hebben gestaan. Bouvigne (‘ons huys van plaisance’ van de Oranjes) beschikte over ‘vijvers of vissen’ die rondom in een gracht zaten. In 1619 was deze dusdanig vervuild geraakt dat de vissen dreigden te verstikken en werd de schoonmaak ervan als hofdienst gevorderd.¹⁴⁰ Elders was vaak sprake van een ‘plantagie’ of boomgaard met fruitbomen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam her en der herstel op gang. Rutger Huygens, heer van Clarenbeeck vroeg in 1658 van de domeinraad toestemming voor de aanleg van een dreef. Een klein deel van de grond van het naburige Bouvigne werd aan hem verkocht voor fl. 685.- ter uitbreiding van zijn hoeve Nieuwenhuis.¹⁴¹ Deze Gelderse gedeputeerde ter Staten-Generaal was in de baronie gegoed vanwege zijn derde vrouw, die een dochter was van de drossaard van Bergen op Zoom Goswinus van Stralen.

Om wille van patronage kregen diverse individuen op hun verzoek vaak grond in hun bezit dat zij reeds in erfchijns bezaten of werd de erfchijns kwijt gescholden. Zo was Adriaan Verelst begin zeventiende eeuw in het bezit van Goordonck gekomen, waar hij een landgoed op had gebouwd. Rutger Huygens verzocht in 1646 zijn huis en landen ‘t Steenen Heul’ onder Steenberghe te mogen afscheiden, om gedeeltes ervan als achterleen aan derden te schenken. De domeinraad vreesde zo echter het heergewaad over de volle leen te gaan verliezen.¹⁴² Schepen Isaac Noirot bezat ‘seeckere partije leengoederen genaemt de Croeten gelegen omtrent sijn manschap Conckelbergh’. In 1645 werd dit als leen aan hem gegeven onder voorwaarde dat de heergewaade met een derde werd verhoogd.¹⁴³ Anderen als Erasmus van Falkenhaan kregen in 1646 vier bunder heide onder Ginneken in hun bezit; Johan de Wyse werd eind zeventiende eeuw de nodige stroken land in de baronie geschonken, allebei waarschijnlijk voor bewezen diensten. De Engelse militair George Lauder sloeg aan het begin van de achttiende eeuw pas echt op indrukwekkende wijze aan het ontwerpen. Het heeft er alle schijn van dat hij door middel van uitgebreide landschapsaanleg een stukje Engeland naar Breda importeerde.

Land- en bosbouw

Naast bewoning kon uit landerijen allerlei vormen van inkomsten worden getrokken. Breda trof het in dat opzicht: het land was er uitzonderlijk vruchtbaar, ‘ja sulcx dat veele bekenden in Europa niet licht beter noch vruchtbaerder landt hebben

¹³⁸ Zie eerder hoofdstuk 2.

¹³⁹ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 824.

¹⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 247r d.d. 21-07-1619.

¹⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 645a e.v. In zijn verzoek bij de domeinraad ingediend op 23 september om ca. 500 roeden, was er sprake van compensatie vanwege afgraving van zijn land bij het Mastbos. Zie: ibidem, inv.nr. 15: notulen domeinraad 23 en 25 september.

¹⁴² NA, NDR inv.nr. 7991, f. 57 e.v. en f. 79.

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 46 e.v. Het heergewaad van dit manschap bestond uit een witte valk of drie gouden ridders.

gesien'.¹⁴⁴ De auteur van deze tekst - de gerenommeerde historieschrijver Liewe van Aitzema - kreeg er schijnbaar niet genoeg van de regio omstandig te prijzen: 'de landen, weyen, ende boogaerden zijn seer vruchtbaer so in gras als in allerhande vruchten'. De streek tussen Bergen op Zoom en Breda sprong er qua ligging op de Brabantse zandgronden gunstig uit en was waardevol grondbezit.¹⁴⁵ Land werd zoals gezegd in de meeste gevallen verpacht, in ruil waarvoor de eigenaren zowel een betaling in geld (de jaarlijkse pachtsom) als in natura, vooral rogge, ontvingen. Inkomsten hieruit bestendigten in belangrijke mate de jaarlijkse inkomens van Bredase regenten (zie de post renten in tabel 10.1). Afhankelijk van de omvang van het grondbezit varieerden ze van tientallen tot vele honderden guldens per jaar. Oud-schep en Pauwels van Veltwijk zette in 1663 bijna de helft van een stuk land op naam van zijn zoon Johan Baptista.¹⁴⁶ Aangezien de hoeve bij Princenhage jaarlijks fl. 540.- opbracht, betekende iets minder dan de helft nog altijd een aardig startkapitaal voor welke bestemming dan ook. Maurits Bernuy, zoon van de overleden drossaard, gaf in 1624 de weeskamer van Breda opdracht het cijns-en leenboek, zoals geheven in de heerlijkheid van het dorp Loenhout in het kwartier van Antwerpen, te verkopen.¹⁴⁷ Met deze stap lijkt hij symbolisch zijn familiebanden met de Zuidelijke Nederlanden te hebben willen doorsnijden. Grondbezit over de grens bleef desondanks geregeld voorkomen.

Grootschalige bosbouw in de baronie was in de eerste plaats voorbehouden aan de heer van Breda met betrekking tot het Liesbos, Ulvenhoutse bos, Chaambos en Mastbos.¹⁴⁸ Profijtelijk voor een aantal landbezitters was het verkopen van 'schaerhout', het dode hout waarvan de bossen van tijd tot tijd werden ontdaan, of hout verkregen door kap. Op jaarbasis kon dit enige honderden guldens opleveren, zeker voor een grootgrondbezitter als de edelman Willem de Hertoghe.¹⁴⁹ Toen in 1623 de vestingwerken buiten de stad werden uitgebreid profiteerden twee regenten extra mee: burgemeester Joris van Bernagie en schep en Willem van Hertsbeke. Beide bezaten land buiten de Ginnekenseindse poort in de Zandberg. Van hun eiken, elsen en berken werden 'bussels' schaarhout gemaakt, die werden gebruikt als rijswerk voor de aanleg van een nieuwe weg.¹⁵⁰ Het landgoed Daasdonk werd in 1628 ontdaan van al zijn 'opgaande' eiken en wilgen ten behoeve van vestingwerken in Breda; dit leverde de toenmalige eigenaar Francisco del Campo weliswaar iets meer dan duizend gulden op, maar hier was toch eerder sprake van roofofbouw gepleegd door de bezetter.¹⁵¹ Houtwallen vormden daarnaast samen met heggen belangrijke afbakeningen in het landschap, die om de zoveel jaar gerooid moesten worden. De frequentie van de gegevens ligt hier vooral in de vroegere periode tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dit heeft mogelijk meer te maken met een wijziging in het woon- en investeringspatroon van regenten dan met eventuele veranderingen in het landschapsbeheer. Voor het domein lijkt het belang van bosbouw eerder toe- dan afgenomen te zijn. Maar wat eens een aardige bron van inkomsten was geweest voor particulieren, verdween nu naar de marge.

¹⁴⁴ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 824.

¹⁴⁵ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 318.

¹⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 124 (niet gefolieerd) d.d. 02-01-1663.

¹⁴⁷ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 146v-147 d.d. 24-01-1624; ibidem, f. 153-v d.d. 12-03-1624.

¹⁴⁸ Voor een kleine geschiedenis van de diverse bossen, zie: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 107 n.2.

¹⁴⁹ SAB, ORA inv.nr. 495, f. 66 d.d. 01-04-1594; ibidem, inv.nr. 496, f. 11v-12 d.d. 16-01-1595; ibid., f. 119v d.d. 08-07-1595; ibid., f. 23-24 d.d. 30-01-1596.

¹⁵⁰ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 122-v d.d. 22-05-1623; fl. 50.-. per honderd stuks (in totaal 688 bossen); f. 122v, ibidem; f. 123v-124 d.d. 30-06-1623; twaalf stuivers per boom (in totaal 788 bomen); f. 125-v d.d. 09-08-1623.

¹⁵¹ ARB, Rekenkamer, inv.nr. 5461, f.16: fl.1034-10.

Actieve betrokkenheid bij de veeteelt was zeldzamer. Burgemeester Goris Buysen dreef, samen met (oud-)schepen en latere rentmeester van Zevenbergen Godert van Luchtenberg, een 'societeijt van ossebeesten ende andere goeden'.¹⁵² Goris Buysen zat zelf vanaf 1549 tot aan zijn dood in 1602 bijna onafgebroken in de magistraat en was daarmee de onbetwiste politieke leider van de stad in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw. Ondanks zijn hoofdactiviteiten als bestuurder was hij kennelijk aan het eind van zijn leven tevens nog actief als (vee)handelaar. Rundvleesproductie vormde een belangrijk element in de agrarische economie van de Republiek. De noordwest-Europese handel in slachtossen vormde deel van een uitgestrekt continentaal handelsnetwerk in slachtvee, dat ondanks haar weinig spectaculaire karakter behoorlijk lucratief kon zijn. Tienraad Matthys Dingmans zou er in enkele jaren tijd bijna fl. 250.000.-. mee verdiend hebben.¹⁵³ Dit verhaal klinkt te mooi om waar te zijn, en dat klopt: Matthys Ding(e)mans bijvoorbeeld valt als tienraad helemaal niet te plaatsen in Breda. Wel is er een gelijknamige schepenfamilie in Terheijden die notabene ossen in het familiewapen voerde.¹⁵⁴

De onderliggende reden van grote verdiensten onder bijzondere omstandigheden als het beleg van Antwerpen van 1585 - woekerwinsten in oorlogstijd dus - is desalniettemin plausibel. De ossenhandel was in elk geval, vanwege de herhaalde in- en uitvoer van beesten voor het weiden en vetmesten, in het zuidelijk grensgebied een bekend fenomeen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw passeerden in elk geval 'duizenden vette beesten' de grens bij Gilze en Baarle. Zij waren afkomstig uit Waalwijk, het centrum van de ossenhandel in de Langstraat, en waarschijnlijk op weg naar Lier.¹⁵⁵ Beide dorpjes vormden 'de vuyterste wachten' in de Baronie voor wat betreft heffing van de landtol. De kooplieden weigerden echter dit heerlijk recht te betalen of in ieder geval minder dan stond voorgeschreven. Een voorstel over verhoging ervan in 1651 viel dan ook niet in goede aarde bij de plaatselijke schout, omdat de kooplieden dan de baronie zouden mijden door simpelweg een andere route te nemen.¹⁵⁶ Iets ontvangen was nog altijd beter dan helemaal niets. Dat de handel bleef voortbestaan, blijkt uit het feit dat in Terheijden op het eind van de zeventiende eeuw (1696) jaarlijks een magere beestenmarkt werd opgezet en in Zundert vier jaar later vier vrije jaarmarkten voor paarden, vette en magere beesten.

Ondanks regionale voordelen lijken verder weinig Bredase kooplieden zich met de ossenhandel te hebben ingelaten. De familie Beens, een bekend Bredaas geslacht, zat al vroeg in de vleesverwerkingsindustrie (beenhakkers en vleeshouwers). Als plaatselijke middenstanders brachten zij het tot tienraad en later schepen maar hun katholieke geloof blokkeerde verdere progressie op dat terrein. Uit 1685 zijn de namen bekend van Adam Goyaarts, Adriaan Swagers en Jan Somers als vetweiders 'en coopluijden van magere beesten'.¹⁵⁷ Hoewel zij het wel tot deken van het vleeshouwersgilde brachten, was een politieke rol voor dergelijke neringdoenden in Breda tegen deze tijd inmiddels te hoog gegrepen. Voor regenten die een hoeve bezaten was het houden van vee hoofdzakelijk de verantwoordelijkheid van de pach-

¹⁵² SAB, ORA inv.nr. 501, f. 110-v d.d. 21-08-1602.

¹⁵³ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 224 speciaal n.228.

¹⁵⁴ Van der Made, 'Graven spreken in Terheijden', 132-134.

¹⁵⁵ Verschure, *Overleven*, 80-84.

¹⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 327 e.v.

¹⁵⁷ SAB, ORA inv.nr. 831, f. 35-v d.d. 07/08-12-1685.

ter.¹⁵⁸ De diverse voorvallen waarbij in geval van huurachterstand ter compensatie 'levende' huisraad werd overgenomen wijst hier eveneens op.

Dieren hadden zeker ook hun eigen nut: diverse regenten beschikten over levende have. Tezamen met Goris Buysen verkocht Dionys Piggen in 1601 twee koeien voor de prinselijke som van vijftientig gulden.¹⁵⁹ Waarschijnlijk waren deze dieren 'afdankertjes', oud en versleten en afkomstig van zijn hoeve te Princenhage. Rentmeester Johan van der Kaay had in Zevenbergen tachtig koeien ter weide staan.¹⁶⁰ De 'stede' van schepen Johan van Alphen bij Teteringen beschikte onder andere over een schaapskooi.¹⁶¹ Vooral paarden waren individueel een waardevol bezit. In 1629 verkocht de latere schepen David van Leeuwen een bruin ruinpaard, dat onder Roosendaal in de weide stond, voor honderdzesig gulden. De transactie was echter met de nodige haken en ogen omgeven. In de eerste plaats zou zij pas doorgaan wanneer Breda weer in Staatse handen verkeerde. In de tweede plaats beloofde Van Leeuwen het paard zonder letsel, kreupelheid of blindheid te verkopen: de kopers mochten na eventuele inspectie alsnog van de koop afzien.¹⁶² Of de koop ooit heeft plaatsgevonden mag, gezien het tijdstip en een wachttijd van acht jaar, worden betwijfeld. Zij toont ons eens te meer de realiteit van de economische onzekerheid, waarmee Bredase regenten vaak werden geconfronteerd. Paardrijden was lang niet voor iedereen weggelegd. De enigen die al vroeg geregeld te paard gingen waren de hoge ambtenaren van de prins zoals bijvoorbeeld voor patrouilles van de drost – drossaard Bernuy bezat drie zwarte ruinpaarden - of zijn stadhouder. De beoogde militaire carrière van Bernuys' zoon werd ondersteund met 'het grootste, jongste ende beste ... swerte peerd ... met sael toomhalter ende sijn toebehoorte ... voor den intree van sijn pagieschap alhier.'¹⁶³ Met de verkoop van de paarden na de dood van de drost werd speciaal de heer van Valkenburg belast, als edelman blijkgevend van speciale kennis op dit terrein. Het ene werd voor fl. 82.-. verkocht en het andere, een kleiner paard, hield hij voor zichzelf. Juist het privé-bezit van paarden of het gebrek daaraan vertelt ons in dat opzicht het nodige: de kosten voor het onderhoud van deze dieren stonden namelijk in geen verhouding tot hun aanschaf.¹⁶⁴ Rentmeester Verelst was reeds in 1634 tot diezelfde conclusie gekomen:

Voor mijne peerden, dije ick moet houden om door den lande van Breda ende elders, te vaceren in saecken van sijnen furst: doorl: dienste, ende dije mij goet gelt kosten.¹⁶⁵

Etten beschikte over een eigen paardenmarkt sinds 1594 en diverse andere dorpen in de baronie volgden eind zeventiende eeuw. Rentmeester Samuel Zuerius vertoonde bijzondere interesse voor paarden: hij beschikte over een octrooi om in de baronie springhengsten te fokken.¹⁶⁶ Er lijkt daarbij sprake te zijn geweest van voorkennis, want in 1682 vroegen twee inwoners van Etten-Leur, Johannes en

¹⁵⁸ Vergelijk: Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie van Breda', 143-145 waar helftwinning als meest gebruikte systeem wordt genoemd.

¹⁵⁹ SAB ORA inv.nr. 500, f. 44 d.d. 13-03-1601.

¹⁶⁰ SAB ORA inv.nr. 302, akte 32 d.d. 16-07-1691.

¹⁶¹ SAB, ORA inv.nr. 539, f. 52v-55v d.d. 15-03-1668.

¹⁶² GAH, Notarieel inv.nr. 29, f. 261 d.d. 25-09-1629.

¹⁶³ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁶⁴ Blondé, 'Indicatoren van het luxegebruik', 501.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 634r d.d. 04-03-1634.

¹⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 435r-437r: octrooi d.d. 11-11-1683.

Cornelis van Riel, om een octrooi waar de rentmeester vervolgens over moest adviseren!¹⁶⁷ Als rentmeester reisde hij frequent door de baronie, waarbij het hem was opgevallen dat door gebrek van goede hengsten en verkeerd beleid van sommige boeren, die vaak haar merries met haar eigen veulens van 2 jaar lieten dekken, de teelt van paarden zeer achteruit ging. Voortaan mocht alleen onder zijn toezicht oog en met diens paarden de teelt plaatsvinden. Per geslaagde dekking kreeg hij wat geld, hoewel hij zelf een recognitie van vijf gulden per jaar aan de heer van Breda diende te betalen. Erg succesvol lijkt de onderneming niet te zijn geweest. Enige jaren later verzocht een aantal schouten en regenten in de baronie de domeinraad het octrooi in te trekken, en werd de griffier erop uitgestuurd om samen met gouverneur Weibnom kwantiteit en kwaliteit van de hengsten te controleren.¹⁶⁸ Pieter George Zuerius, die zijn vader als rentmeester opvolgde, werd vervolgens te verstaan gegeven dat het octrooi slechts een persoonlijke gunst was geweest en niet bij het ambt was inbegrepen.¹⁶⁹

In de loop van de zeventiende eeuw zal het paardenbezit onder de stedelijke elite zeker zijn toegenomen vanwege hun persoonlijk vervoer. In 1686 vertrokken oudschepen François Schagen en tienraad Leonard van Erfrenten om zes uur 's morgens richting de Moerdijk 'sittende elck op sijn eigen peerdt'. Bij de Moerdijk werden de paarden gestald vanwege de overtocht naar Dordrecht. Toen zij in de loop van de middag terugkeerden werd bericht dat het paard van Van Erfrenten, dat 's morgens nog 'fris en wel' was geweest, gekwetst was geraakt. Er was een ongeluk gebeurd waarna de wond was verbonden met wat brandewijn. Bij inspectie bleek een groot gat 'bezijden aen het schuyffelblat' te kunnen worden waargenomen, zonder dat er echter bloed vloeide. Het paard werd uit voorzorg bij een paardenmeester achtergelaten maar overleed enkele dagen later aan een inwendige bloeding, zo bleek uit nadere autopsie.¹⁷⁰

Paarden waren ook nodig voor koetsen maar die waren bijna nog zeldzamer dan de dieren zelf. Drossaard Bernuy bezat begin zeventiende eeuw als een van de weinigen in Breda een 'coetswagen' die na zijn dood werd verkocht aan Adriaan Beljaarts, secretaris van Terheijden, voor vijfenveertig gulden.¹⁷¹ Aanwijzingen voor andere koetsen in Breda in de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn er verder nauwelijks. Slechts de bestuurlijke elite van de domeinraad, als drost Keeremans, konden zich zo'n exclusief object veroorloven. Voor de internationale vredesconferentie in 1667 te Breda moesten speciaal in Antwerpen koetsen worden gehuurd voor het vervoer van de diplomaten.¹⁷² Ook hier vormt de Hollander Elias de Raedt weer een uitzondering, met maar liefst drie exemplaren in zijn koetshuis: 'eenen hollantsen open wagen', een 'cales' (eveneens een open koets) en 'een coets inde rouw becleet mette getuijgen ende andere toebehoorten'. Deze laatste was klaarblijkelijk speciaal voor zijn uitvaart in 1665 opgetuigd geweest, ter verdere distinctie van zijn maatschappelijke status, en werd op fl. 84.-. geschat; de koets op fl. 48.-. en de wagen op zeven gulden.¹⁷³ De twee grauwe paarden moesten samen honderdenvijftig gulden opbrengen. Zijn vrouw Catharina beschikte tevens over

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 80 d.d.03-07-1682.

¹⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 441r d.d. 15-05-1686.

¹⁶⁹ Ibid., f. 442r-v d.d. 27-03-1687.

¹⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 215 f. 79v-80v d.d. 05-03-1686.

¹⁷¹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁷² NA, ASG, inv.nr. 5907: Lias Engeland 1665-1667; vredehandelingen te Breda 1667, lijst van verhuurde voorwerpen aan ambassadeur Hollis, niet gedateerd.

¹⁷³ In Delft werd dit pas in de loop van de achttiende eeuw gebruikelijk, zie: Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels*, 277.

een apart dameszadel dat op de geweerkamer werd bewaard.¹⁷⁴ De onverharde wegen in de baronie en elders zullen overigens de behoefte aan pleziertochtjes niet hebben gestimuleerd, al trok Elias de Raedt in elk geval per cales naar Antwerpen. Het belang van de koets als algemeen statussymbool nam in de tweede helft van de zeventiende eeuw toe.¹⁷⁵ De Bredase politieke elite ontbrak het desondanks ten ene malen aan de benodigde middelen voor dergelijke luxe-objecten. Zelfs in de iets zuidelijker gelegen en veel rijkere metropool Antwerpen was bij onder meer de adel sprake van een vrekkige mentaliteit op het terrein van de consumptiestijl in het algemeen.¹⁷⁶ Pas tegen het eind van de zeventiende eeuw lijkt de koets een iets gangbaarder object geworden op de Bredase straten, wederom vanwege het toegenomen diplomatieke verkeer. Constantijn Huygens jr. probeerde op deze wijze vaak van iemand van of naar Den Haag een lift te krijgen. Het wegnen en daarmee de bereikbaarheid van Breda werd vanaf deze periode verbeterd, iets dat nauw samenhangt met de opkomst van de Zuidelijke Nederlanden als belangrijkste oorlogstheater.¹⁷⁷

De koets werd in het laatste kwart van de zeventiende eeuw wel een steeds algemener vervoermiddel van en naar Breda. In steden zorgden koetsen trouwens voor minstens evenveel overlast als gemak en werd met enige regelmaat iemand overreden met fatale gevolgen. Dit ondervond bijna ook stadhouder Bernagie in 1667 aan den lijve, toen Breda voor even weer het middelpunt van de wereld was.¹⁷⁸ Meer reguliere verbindingen kwamen pas begin achttiende eeuw tot stand. Dit zorgde al gauw voor een vervoersprobleem, waardoor zowel doorgaande als bezoekende passagiers in Breda niet konden worden bediend door gebrek aan 'behoorlijke voitures'. Wagenmeester Pieter van Wijnobergen wilde daarom in 1711 op aandrang van 'goede heeren' een 'bequame chaise en peerden' opzetten om de reizende passagiers beter van dienst te zijn.¹⁷⁹ Enige jaren later besloot Maarten Kip bij testament zijn koetshuis overigens te laten verbouwen tot keuken, opdat zijn kinderen meer ruimte zouden hebben in huis.¹⁸⁰ Breda werd desondanks langzaam maar zeker in de vaart der volkeren meegesleept.

Compagnie der gemoedens

Op de reeds in cultuur gebrachte gronden na was de baronie van Breda, enigszins in tegenspraak tot de bloemrijke beschrijvingen van Aitzema en anderen, een vrij barre landstreek. Brabant werd begin negentiende eeuw nog hoofdzakelijk als woestijn ervaren, net zoals Nederland in zijn totaliteit nog als een leeg land kon worden gekenschetst.¹⁸¹ Landschappelijke veranderingen gingen niet snel in het pre-industriële tijdperk. Een mogelijke uitzondering betrof de turfwinning: aan deze grondstof had vrijwel iedereen behoefte. Al sinds de late Middeleeuwen werden veengronden in de baronie ontgonnen, maar bij lange niet met dezelfde intensiteit

¹⁷⁴ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 875.

¹⁷⁵ Whyman, *Sociability and Power*, 100-109.

¹⁷⁶ Blondé, 'Indicatoren van het luxegebruik?', 499.

¹⁷⁷ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23 e.v.

¹⁷⁸ In een metropool als Londen was men vanwege het verkeer zijn leven op straat niet zeker, zie: Inwood, *The Man Who Knew Too Much*, 197-198. In Parijs werd speciaal zand over de straten gestrooid tegen de geluidsoverlast.

¹⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7995, f. 12r-v niet gedateerd maar met apostille d.d. 02-04-1711.

¹⁸⁰ NA, Collectie Taalman-Kip, inv.nr. 9.

¹⁸¹ Andrik, *Inventaris familiearchief Van de Mortel-De la Court*, inv.nr. 488. Vergelijk: Van der Woude, *Het lege land*.

als meer zuidwaarts in de Brabantse regio.¹⁸² De door de Opstand ontketende oorlog vormde opnieuw een belangrijke spelbreker: in de Meierij werd bijvoorbeeld pas in de tweede helft van de achttiende eeuw veel land in cultuur gebracht.¹⁸³ Turf was voor de Bredase brouwindustrie – al sinds eind zestiende eeuw het primaire exportprodukt – als brandstof onmisbaar. Kapitaalkrachtige stedelingen vormden daarom al vroeg een consortium om gezamenlijk een groter stuk moer (dichtgegroeide vennen) bij Zundert af te graven, hoofdzakelijk voor de winning van turf. De heer van Breda op zijn beurt verdiende hier dubbel aan, eerst vanwege de verkoop van de grond en vervolgens door de heffing van grondcijs. Vandaar ook zijn diverse plakkaten tegen het illegaal afsteken van turf, speciaal onder Zundert, Etten, Roosendaal, Oosterhout en Dongen, in de jaren twintig van de zeventiende eeuw op verbeurdverklaring van de gebruikte goederen (wagens, karren e.d.) en een boete van veertig gulden.¹⁸⁴

De band tussen de moertering en de brouwindustrie blijkt zonneklaar uit de compagnie van ‘gemoerdens’, opgericht rond 1610.¹⁸⁵ Het eerste belangrijke wapenfeit van deze compagnie onder leiding van brouwer Sebastiaan Jansz. van der Schoot vormt de aanleg van de Turfvaart rond 1618, waarvan de opening met veel ceremonieel was omgeven. De vaart was door de gezworen landmeter Thomas Rud uitgezet, 2606 Bredase roeden lang en in tachtig kavels verdeeld. Kort daarvoor waren door Van der Schoot, Marcelis Snellen, Thomas Aart Rovers en Goris Jansen van der Wien (allen brouwers maar geen regenten) voor 29.000 gulden moergronden gekocht van Filips Willem, waarna Maurits de koop bij akte nader bevestigde.¹⁸⁶ Het betrof vierenvijftig bunder in de Zwarte Schijf en het Royale Moer (de Hel), in erfpacht van de domeinraad verkregen op voorwaarde dat het consortium een vaart moest graven van de Zundertse moeren naar Breda.¹⁸⁷ Dit bezit werd korte tijd later uitgebreid met nog achttien bunder in de Nieuwe Bloemen; tezamen werden deze moeren toepasselijk de Brouwersmoeren genoemd.¹⁸⁸

Voor de Turfvaart werd grotendeels gebruik gemaakt van oude vaarten en het door exploitatie aan de oppervlakte gekomen beekdal van de Bijloop. Voor een deel, voorbij de Schuitvaart, moest zij echter worden gegraven door ontgonnen grond. Dit bracht extra kosten met zich mee vanwege schadeloosstellingen aan ingelanden en afspraken over onderhoud en beheer. Van der Schoot vroeg daarom in 1619 of hij de turven naar de stad mocht afvoeren over de Weerij en met de betrokkenen een redelijk akkoord mocht sluiten.¹⁸⁹ De waterloop ‘die inde caerte van Brabant voor eene riviere gestelt ende d’A genaempt wort, [is] alnu door verloop van tijden ende quaede toesicht zeer vervuylt, verlant ende verstoppt.’ Het project had hem reeds meer gekost dan begroot en hij vreesde nu verdere obstructie. Een uitgebreide commissie van de magistraat ging samen met de drossaard op onderzoek uit en kon niet anders dan hem gelijk geven. Veel ‘goetwillige’ mensen waren reeds bereid geweest de moerkopers de helpende hand te bieden door overhangende takken en dergelijke te verwijderen maar

¹⁸² Leenders, *Verdwenen venen*.

¹⁸³ Kappelhof, ‘Ontginningen in de Meierij’.

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7939 f. 48b r-v d.d. 11-07-1622 (verwijzend naar een eerdere akte van 15-07-1621); f. 49 d.d. 19-05-1626; f. 76 d.d. 28-02-1649.

¹⁸⁵ Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerij’, 29.

¹⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 25, f. 381 d.d. 02-01-1618.

¹⁸⁷ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 20; NA, NDR inv.nr. 7946, f. 72r-73r d.d. 28-08-1618.

¹⁸⁸ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 37.

¹⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 82r-v: rekest Van der Schoot, niet gedateerd maar met apostille d.d. 01-07-1619.

anderssints ist te beduchten dat sommige krijgele menschen hen daertoe vanselfs niet wel en sullen te verstaen willen geven, hoewel den dienst ende t'welvaren deser stadt (die men door dese nyeuwe moervaert verhoopt, verbeteret te sullen worden) grotelijcx daeraen gelegen is.¹⁹⁰

De domeinraad verleende hem toestemming en later dat jaar werd de ingelanden van de Weerij's gelast bomen, struiken en wortels weg te halen, zodat de pleiten die vanaf de kant werden getrokken ruim baan kregen.¹⁹¹ In hetzelfde rekest inclusief kaartje vroeg hij tevens om de uitbreiding met de Nieuwe Bloemen, waarvoor hij echter een apart rekest moest indienen.¹⁹² Hij wilde hier een gracht graven om zijn moeren te bevrijden van diefstal van turven en de schaapherders uit te sluiten door wier vuur de moeren af zouden kunnen branden, zoals al bijna eens gebeurd was.¹⁹³

Aan dit ogenschijnlijke succesverhaal zaten echter de nodige schaduwzijden, zoals later blijkt.¹⁹⁴ Oorspronkelijk had de compagnie slechts zestien à zeventien kavels op het oog die zij ook op bruikbaarheid had onderzocht. Op 'het aanporren' van de magistraat en onder druk van Filips Willem was zij alsnog bereid geweest in te tekenen op een veel grotere concessie, die ver boven haar budget lag - nog afgezien van de aanleg van de beoogde Turfvaart. De leden van de compagnie waren hier echter mee akkoord gegaan op mondelinge voorwaarde van de prins dat zij, bij gebleken ongeschiktheid, genoegdoening zouden krijgen. Raadsheer Montens, met wie op het stadhuis het contract was gesloten, zou eveneens hiervan op de hoogte zijn geweest. Vervolgens was het op twee fronten fout gegaan.

In de eerste plaats bleek veel van de extra aangekochte grond bij nader onderzoek waardeloos. Deze bestond voornamelijk uit zandplaten en blekelingvelden (dat wil zeggen slechte moer): men had dus een kat in de zak gekocht. In de tweede plaats zorgde de aanleg van de Turfvaart, zoals hierboven al aangegeven, voor de nodige hoofdbrekens in de vorm van extra onkosten. De route van vier uur gaans had ruim twee keer zoveel gekost als begroot (volgens een latere opgave fl. 50.000.-). De stad had hier nog voor achtduizend gulden aan bijgedragen, maar toch. Dit alles stemde Van der Schoot somber. Hij was bovendien bijzonder teleurgesteld over het feit dat, ondanks menige sollicitaties, de belofte van vergoeding of andere moeren niet had plaatsgevonden. Van der Schoots verzoeken waren echter aan dovemansoren gericht en het zou nog erger worden. Bij het beleg door de Spanjaarden in 1624-25 had Maurits geordonneerd de spuien en sluizen te vernielen in een kennelijke poging het land onder water te zetten: de reparaties hadden de compagnie duizenden guldens gekost. Hoewel schadevergoeding er niet inzat 'alsoo sij brouwers sijnde den torff van noode hadden' werd door rentmeester Verelst nu wel onthefing van de herencijns verleend (plus waarschijnlijk de tien stuivers voor iedere schuit) tot en met 1627.¹⁹⁵

De leidende positie van Van der Schoot in het consortium zou na zijn dood worden overgenomen door zijn schoonzoon, burgemeester Pieter Bernagie, maar vooral door burgemeester mr. Willem Snellen. Daarmee waren dus de leidende regenten van de stad alsnog betrokken geraakt bij dit megaproject. Het was op naam van de

¹⁹⁰ Ibidem, f. 83v: brief J. van Aerssen en Adr. Backx d.d. 15-07-1619.

¹⁹¹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 33.

¹⁹² NA, NDR inv.nr. 7983, f. 241r; niet gedateerd, maar van eind 1618 of begin 1619.

¹⁹³ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 35.

¹⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 101 e.v.

¹⁹⁵ Ibidem, f. 119r-v: brief A. Verelst d.d. 13-09-1628.

laatste dat in 1646 voor fl. 100.000.-, tachtig bunder ten noorden van het Anker tussen Zundert en het gehucht van de Zwarte Schijf erbij werden kocht.¹⁹⁶ De Turfvaart zou na 1646 verder richting stad worden doorgetrokken, hoewel dit niet verplicht was gesteld.¹⁹⁷ Later werd nog eens tienduizend gulden extra uitgetrokken bij wijze van lening om deze te voltooien; dit bedrag zou worden verhaald op een verhoging van de cijns op de turfschuiten. De Aa bleek voor de zwaar beladen schepen echter lastig navigeerbaar. Dus trok men toen de vaart wat rechter en groef men kort bij de buitenvest een nieuwe vaart voor de turfschuiten, om ze door de Mark en vandaar door de grote sluis bij de watermolen in de stad te brengen.¹⁹⁸

Ook Snellen en consorten stuiten op een probleem: de betaling van dit enorme bedrag. Hij wees daarbij, net zoals Van der Schoot, onder andere op 'voorkosten' en de feitelijke kosten van de aanleg waar veel van hun geld was gaan inzitten. Het probleem lag echter deels ook ergens anders: 'de groote schaersicheijt van gelt in dese quartieren'.¹⁹⁹ Ondernemen in Staats-Brabant kende zo zijn natuurlijke en financiële begrenzingsen. Snellen begon vervolgens voor een debiteur enigszins verdacht gedrag te vertonen: 'maer alsoo ick subitelijck van sieckte overvallen ben geweest'.²⁰⁰ De domeinraad werd nu eveneens zenuwachtig: griffier Buysero schreef zelf aan het eind van 1647 'dat wij geensins de voorsz. excusen connen aennemen'.²⁰¹ Snellen bleef desondanks schermen met zijn gezondheidsproblemen.²⁰² Hoe de betaling uiteindelijk is geschied blijft duister, maar in elk geval niet volgens de oorspronkelijke condities en met achterstal: uit enkele van Snellens brieven blijkt dat er veel kleinere bedragen zijn overgemaakt. In hetzelfde gebied werden enkele jaren later in 1653 nog eens vierenvijftig bunder verkocht aan diverse personen: vijf van de elf kavels hiervan werden door Hendrik Gobblings gekocht, een vooraanstaande katholiek.²⁰³

Zowel aan Van der Schoot als later Willem Snellen werden soepele condities gesteld.²⁰⁴ Moergronden werden zelden in erfpacht uitgegeven, behalve aan eerstgenoemde tegen de zeer lage betaling van twee stuivers per jaar voor elke bunder. Uitzonderlijk was ook de uitgifte in leen voor veertig jaar zoals aan Snellen.²⁰⁵ Hieruit blijkt in elk geval hun beider goede bestuurlijke contacten met de heer van Breda: zij kregen een voorkeursbehandeling. Zo was Van der Schoot in deze jaren tevens betrokken bij een compagnie die de molens van de heer van Breda pachtte.²⁰⁶ Sebastiaan van der Schoot en consorten behoorden tevens tot een van de weinigen die met de afloop van het Bestand in 1621 van de heer toestemming kregen sauegarde te vragen bij de aartshertogen, zo groot was het algemeen handelsbelang van de turfwinning.²⁰⁷ Deze voorkeursbehandeling werd nog verder uitgestrekt aan de weduwe en c.s. vlak na de inname van de stad in 1625. Hoewel zij onder de generale sauegarde vielen, werden zij door Staatse ruiters en soldaten 'in hunne moerneeringe (die maer in eijgen platten landts gewas ende blooten arbeit

¹⁹⁶ Ibidem, f. 297-299 d.d. 05-04-1646.

¹⁹⁷ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 147v-148 d.d. 23-03-1648; ibidem, f. 269-v d.d. 28-12-1649.

¹⁹⁸ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 7.

¹⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 315r: brief W. Snellen d.d. 07-09-1647.

²⁰⁰ Ibidem, f. 319r: brief W. Snellen d.d. 07-10-1647.

²⁰¹ Ibidem, f. 328r: brief L. Buysero d.d. 14-12-1647.

²⁰² Ibidem, f. 335r: brief W. Snellen d.d. 25-01-1648.

²⁰³ Ibidem, f. 433r-444v.

²⁰⁴ Ibidem, f. 72r-73r: koopcontract d.d. 08-01-1618; idem, f. 74r-80v: condities en voorwaarden.

²⁰⁵ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 20-21.

²⁰⁶ Ibidem, 28.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 474r d.d. 29-03-1621.

bestaet) grotelix verhindert ende vercort.’ Daarom werd hun een speciale sauvegarde verleend.²⁰⁸ In de periode van het Spaanse interregnum trad wel verval op onder andere door illegale turfnering.²⁰⁹ Dit was in wezen een tijdloos probleem sinds de periode van de Middeleeuwen, dat door omwonenden eerder als een recht werd beschouwd. In 1660 werd door het consortium op eigen kosten een vorster aangesteld.²¹⁰ Nog in 1716 wordt er in een plakkaat voor gewaarschuwd dat verscheidene inwoners in de meierij en de baronie turf afsteken zonder enige vorm van toestemming en dit ‘buyten het district van desen staat’ vervoeren.²¹¹

Smokkel naar het buitenland past wel enigszins in de geheimzinnige handelspraktijken die met de turfwinning samenhangen: er was duidelijk sprake van een monopolie. Dit was ook de reden waarom rond de turfleveranties en alles wat hiermee samenhang altijd het nodige was te doen. In 1658 werden door de domeinraad 27 partijen Wijmerse moer bij Zundert verkocht. De veiling in de raadskamer van de domeinraad op 14 augustus bracht in eerste instantie fl. 35.462.-. op. Oud-burgemeester Snellen was echter tussentijds onverrichterzake naar huis gegaan: hij wilde zich nog eens beraden en vond dit bedrag reeds behoorlijk prijzig. De verantwoordelijken voor de veiling besloten desondanks een eventuele nadere actie van hem af te wachten in de hoop een betere prijs te realiseren. Precies twee maanden later meldde hij zich in Den Haag: ‘naer veele discoursen over ende weder’, besloot hij het bestaande bod met tweeduizend gulden te verhogen. Enige dagen later herhaalde zich dit proces waarbij Snellen duidelijk onder druk werd gezet een eindbod van fl. 40.000.-. te doen, op voorwaarde dat hij dan het alleenrecht zou krijgen. Op 23 oktober wist raad Oudart echter te melden dat prinses Mary berichten hadden bereikt dat de domeinraad zijn best niet deed de moeren tegen de hoogste prijs te verkopen; stadhouder Buycx zou zelfs hebben geschreven over onderhandse praktijken. Op 1 november kwam zijn substituut Jan Ryers zich, met nog iemand uit Zundert, melden die een tegenbod uitbrachten van fl. 38.000.-: de teerling was geworpen. Op 9 november werden de beide partijen daarom in de raadskamer van de domeinraad ontboden, waar zij in twee rondes met gesloten enveloppen tegen elkaar opboden. Snellen deed dit onder protest, want hij verkeerde reeds in de veronderstelling de koop te hebben gesloten. Zonder dat bedragen bekend werden gemaakt, trok hij alsnog aan het langste eind.²¹²

Een groeiend probleem in de tweede helft van de zeventiende eeuw betrof de afwatering. De Turfvaart was vanwege het beekdal diep aangelegd, waardoor bovenstrooms waterreservoirs nodig waren: eventueel door middel van dijken kon daarin water worden vastgehouden. De compagnie was echter niet de enige die aan turfnering deed: velen deden dat met hen. De aanleg van dijkes zorgde echter voor het opstuwen van water, dat op zijn beurt de waterstand deed stijgen waardoor de winning van het moer in aangrenzende concessies werd benadeeld. Willem Snellen c.s. vroegen daarom (en verkregen) in 1660 een stopzetting op het doorsteken van de dijken.²¹³ In 1664 vroegen twee andere leden, Gobbings en Wils, om het middelste gedeelte van de brug bij de watermolens tot een ‘optreckende brug’ te maken om-

²⁰⁸ Ibidem, f. 533r niet gedateerd, maar van 1625; idem, f. 532r-v: sauvegarde verleend d.d. 11-07-1625.

²⁰⁹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 34.

²¹⁰ Ibidem, 35.

²¹¹ Ibidem, inv.nr. 7942, f. 386 d.d. 30-11-1716.

²¹² NA, NDR inv.nr. 15: notulen 13, 14 en 16 augustus; 14, 17 en 23 oktober; 1, 2, 4, 9 en 14 november 1658. Zie verder ook: ibidem, inv.nr. 7947, f. 520 e.v.

²¹³ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 35.

dat zij er anders niet meer konden passeren. Recente overvloedige regenval had de waterstand nog verder doen stijgen.²¹⁴

Voor het Bredase patriciaat was het belang van de moernering qua investeringsmogelijkheid vergelijkbaar met de inpolderingen in Holland en Zeeland, waar vaak rijke stedelingen de voornaamste financiers van waren.²¹⁵ Na een voortrekkersrol van kapitaalkrachtige kooplieden, aanverwante familieleden, namen zij het roer over. De aandelen in de compagnie verwisselden waarschijnlijk onderhands door middel van vererving van eigenaar; zo ontbreekt bij voorbeeld ook een stichtingsakte. Van de zeven compagniesleden in 1649 was er slechts één magistraatslid, maar wel een hele belangrijke: burgemeester Willem Snellen. De Snellens hadden hun bezit in moervelden te Zundert van generatie op generatie aanmerkelijk uitgebreid en de ervaren Willem deed nog een belangrijke aankoop in 1657.²¹⁶ Hij kreeg toen negenenzeventig bunder uitgedolven moergronden in volle leen: het betrof hier hoofdzakelijk de zeventig bunder die oorspronkelijk in 1545 aan Jan van Renesse waren uitgegeven.²¹⁷ Daarmee werd een volgende stap gezet: exploitatie als eigen domein. Voor het overige waren er twee lid van de bestuurlijke elite (griffier van de lenen Dionys van Rucphen en secretaris Jacob Hanecops) en drie representanten van de sociaal-economische elite: apotheker Jan Wils en de brouwers Jan Michielssen van der Avoirt en Hendrik Gobblings.

Het lokale karakter stond duidelijk voorop en familiebanden speelden hierin een cruciale rol.²¹⁸ Zo werd de leidende rol van Sebastiaan van der Schoot overgenomen door Pieter van Bernagie, die met diens dochter Ida was getrouwd. Binnen het gebied van de Brouwersmoeren werd waarschijnlijk door hem in de jaren dertig van de zeventiende eeuw begonnen met de bouw van boerderij Het Anker, vernoemd naar de brouwerij van zijn schoonvader aan de haven in Breda. Op het landgoed zouden nog meerdere huizen worden gebouwd, waardoor het bezit enigszins versnipperd raakte. In 1711 kwam het huis door koop in het bezit van Paulus Snellen, een zoon van Willem; na diens dood waren de moeren reeds onder zijn drie zoons verdeeld. In de loop van de achttiende eeuw keerde het landgoed zo weer terug binnen één familie, niet toevallig de voornaamste concurrent van de Bernagies.²¹⁹

Nadat de venen waren uitgedolven resteerde braakliggende grond, waarop zich heidevegetaties ontwikkelden. Deze gronden brachten noch voor de heer van Breda, noch voor de moerlieden iets op. Ze werden vervolgens meestal in erfpacht of leen uitgegeven (vaak weer aan dezelfde moerlieden), die ze in cultuur brachten als landbouwgrond of hakhoutcultures.²²⁰ Deze verdeling tussen bos- en landbouw is mede de achtergrond van de volle leen aan Willem Snellen in 1657. Snellen had hier zelf bij de domeinraad om verzocht, omdat anders 'de heijgronden voor altijd woest ende ongecultiveert sullen blijven leggen soo rasch de moeren uijtgedolven ende de vaerten vergaen sullen sijn'.²²¹ Naarmate de zeventiende eeuw vorderde lijkt het zwaartepunt aldus verschoven richting exploitatie van de baronie in bredere zin, in plaats van turfwinning alleen. Dit had mede te maken met de groeiende

²¹⁴ NA, NDR inv.nr. 7952 f. 245r-v: niet gedateerd, maar van 1664.

²¹⁵ Enthoven, 'Een symbiose tussen koopman en regent', 233-234.

²¹⁶ SAB, ORA vestbrieven Willem Snellen.

²¹⁷ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 29.

²¹⁸ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerij', 30.

²¹⁹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 55-56.

²²⁰ *Ibidem*, 36.

²²¹ *Ibid.*, 53.

behoefte aan eigen inkomsten van de Oranjes gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672). Ook minder interessante stukken grond als de ‘gemeynten’, de gemeenschappelijk gebruikte gronden van boeren, vielen ten prooi aan opkopers uit de stad als Jacob Beens of werden onderling verdeeld.²²² Beens was tevens leenvinder en daarom wegens zijn dagelijkse omzwervingen een bekend figuur. Zijn acties veroorzaakten echter een hevig boerenverzet en een langdurig proces over eigendomsrechten, waaraan hij mede failliet ging.

De baronie beschikte noordwaarts richting de Moerdijk tevens over eigen polders. Het belang van een goede waterhuishouding werd ook hier ter dege beseft. Andries Vierlingh schreef al halverwege de zestiende eeuw zijn posthuum gepubliceerde *Tractaet van Dyckagie*, opgedragen aan de Spaanse koning.²²³ Hij was in 1536 en 1537 schepen van Breda geweest en werd later rentmeester van Steenberghe. Burgemeester Joris van Bernagie hield sinds 1614 bij de Moerdijk samen met Sebastiaan van der Schoot en ‘henne mededoenders’ (mogelijk een voorloper van de eerder genoemde compagnie) twee polders in erfpacht: de ‘omloop’ onder de Hoge Zwaluwe en de ‘meeuwenpolder’ onder Drimmelen.²²⁴

Waarde van land werd in hoge mate bepaald door ligging en gebruik maar ook hier liet de oorlog zich gelden. Een goed voorbeeld hiervan vormt de ruim zestien bunder aan de Moerdijk (genaamd Strepenland) van schepen dr. Godefroy van den Broeck. De Spaanse belegering van 1624-5 had de economische situatie in en rondom Breda er niet beter op gemaakt. Een aanzienlijk areaal aan landbouwgrond was door de troepen verwoest of lag braak omdat de bevolking gevlucht was. Goede grond was al met al schaars geworden: Van den Broeck zag zijn pachtsom daarom binnen enkele jaren stijgen van zestieneneenhalve gulden per bunder naar achtien en uiteindelijk vijftientig gulden.²²⁵ De jaren vijftig van de zeventiende eeuw waren daarentegen moeilijke tijden om grondbezit profijtelijk te maken. De één bunder hooi-of weiland te Teteringen gelegen, in 1653 door oud-schepen Hendrik Joosten voor fl. 449.- gekocht, werd vier jaar later aan zijn neef gelegateerd. Het was toen nog nauwelijks de helft waard.²²⁶

Voor investeringen in inpolderingen moest men hoofdzakelijk naar andere delen van West-Brabant uitwijken die overigens meest in het bezit van de Oranjes waren. Het vergeven van nieuw aangewonnen land (gorzen, die later werden bedijkt) was een van de vele heerlijke rechten en vond dan ook overwegend plaats binnen een selecte kring van hoffunctionarissen of gunstelingen: op deze wijze was koopman (en financier van de Oranjes) Johan van der Veeken bijvoorbeeld heer van Triangel geworden. Met name Prinsenland aan het begin van de zeventiende eeuw biedt hiervan een goed voorbeeld. Door Filips Willem werden hier grote kavels geschonken of uitgegeven aan onder meer François van Aerssen, Johan van Oldenbarnevelt en wederom Johan van der Veeken.²²⁷ Meer lokale notabelen als drosten, schouten en secretarissen uit de omgeving waaronder Cornelis Ymans van Zuidland werden evenmin overgeslagen. Verrassenderwijs komen ook enige namen van de Bredase politieke elite aan bod zoals de (toekomstig) Bredase schepenen Johan van den Corput en Johan de Bergaigne, oud-schepen Cornelis Hulshout en griffier

²²² Buiks, ‘Grondcijnsen’, 26.

²²³ *Tractaet van Dyckagie*, x.

²²⁴ SAB, ORA inv.nr. 513, f. 25-v d.d. 18-02-1614.

²²⁵ SAB, ORA inv.nr. 524, f. 102-v d.d. 21-10-1626; inv.nr. 526, f. 41v-42; inv.nr. 527, f. 3-v d.d. 07-01-1630.

²²⁶ Ibidem, inv.nr. 535, f. 153 d.d. 24-01-1653; inv.nr. 536, f. 169-169v d.d. 31-12-1657.

²²⁷ Hallema, *Prinsenland*, 38-40; 45-51.

Pauwels Mechelmans.²²⁸ Willem Martini daarentegen had reeds in 1593 een eigen project lopen, met enige Hollandse medestanders, tot bedijking op voormalig Spaans grondgebied van een stukje land dat in de rivier de Schelde lag.²²⁹

Molens

Veel van de economische activiteiten die het patriciaat ondernam waren dus verbonden met heerlijke rechten. Dit gold tevens voor de molenindustrie. Hoewel dit eerder aan de Zaan doet denken en zijn grootschalige houtfabricage voor de scheepsbouw, vormden molens ook elders in de Republiek de belangrijkste bron van energie. Het oprichten van nieuwe molens was vanwege zijn recht op wind en water een privilege van de heer van Breda.²³⁰ Dit gold tevens rosmolens. Uit hoofdstuk 2 bleek reeds het grote belang van dit heerlijke recht voor de inkomsten van het domein. In 1618 telde zijn bezit vijf molens in of nabij de stad en acht op het platteland.²³¹ De Bredase burger Pieter Hagaers bedacht overigens een instrument, waarvoor hij in 1608 een octrooi van de Staten kreeg, waarmee meer water omhoog kon worden gebracht dan met molens.²³² Hoewel molens tegenwoordig niet direct worden verbonden met de stedelijke infrastructuur, werden ze bij ommuurde steden (zoals vestingsteden) vaak op de bolwerken gebouwd om zoveel mogelijk wind te vangen. Wind- of watermolens vormden voor veel industrieën essentiële machines wegens de produktie van halffabrikaten. Het molenbedrijf vormde een winstgevende industrietak en daarmee een aantrekkelijke investeringsbron voor regenten. In en rond de stad waren alle graanmolens eigendom van de heer: behalve bij het kasteel, stonden er vanouds enkele even buiten de stad. Als zodanig werden ze verpacht door de domeinraad; het feitelijke werk op de molens werd op hun beurt door de pachters weer uitbesteed aan molenaars. De exploitatie van molens kon wegens deelbezit zeer ingewikkelde vormen aannemen, met daarbij gevoegd nog het aspect van molendwang.²³³

Van schepen en latere burgemeester Willem Beens is bekend dat hij sinds eind zestiende eeuw samen met zijn broer Adriaan de schorsmolen bij Ginneken pachtte van de rentmeester van de domeinraad.²³⁴ De huursom bedroeg honderd gulden per jaar, plus geld voor de huur van de schuur en uitvoergeld van de schors: in een later rekest was sprake van om en nabij de tweehonderd gulden per jaar in totaal.²³⁵ Hun gezamenlijke activiteiten blijken bijvoorbeeld uit de levering van zeshonderd ton meel aan Friesland in 1602.²³⁶ In 1609 werd de pachtsom verdubbeld, aangezien het voortaan ook was toegestaan koren te malen ‘mits de steenen omkeerende’.

²²⁸ Ibidem, 41-42. Desondanks leert een schatting dat ruwweg driekwart van de grond in bezit kwam van Hollanders of althans niet in Brabant woonachtigen, ter onderstreping van een meer economische realiteit (koopkracht), zie: *ibid.*, 43. De auteur gaat hierbij wel uit van de huidige grenzen van de provincie Noord-Brabant, waardoor de vele Zuid-Nederlanders als uitheemsen zijn gerekend.

²²⁹ *Res S-G*, OR deel 8, 146-147.

²³⁰ Leenders, ‘De molens (II)’, 112-114.

²³¹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 1r (gedateerd 1618). ‘Den keijsermolen onder de hage bij Breda; ende binnen de stad zijn: den molen op den haach punt; den spijt mantfelschen molen; den grooten watermolen op de vesten gaende met vier paer steenen; den cleijnen watermolen opt casteel gaende met twee paer steenen. Verder nog een windkoren-molen te Terheijden, Ghilze, Baarle, Alphen en een in het Liesbos en onder Ginneken ‘den vanssenberchsen wintmolen, den molen inde santbergen bij Breda ... aldaer noch eenen watermolen daerop men schorsse maelt’.

²³² *Res S-G*, OR deel 14, 622.

²³³ Leenders, ‘De molens (II)’, 97-98.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 15-v. Is dit ‘spookmolen nr. 4’? Zie: Leenders, ‘De molens (I)’, 118.

²³⁵ SAB, ORA inv.nr. 496, f. 69v-70 d.d. 20-04-1595; *ibidem*, inv.nr. 500, f. 4v-5v d.d. 11-01-1601.

²³⁶ *Ibidem*, inv.nr. 501, f. 138 d.d. 29-11-1602.

Deze vernieuwde pachtconditie zorgde een aantal jaren later voor de nodige problemen. Frans Beens, een zoon van de inmiddels overleden burgemeester, besloot in 1622 inderdaad over te gaan van het malen van schors op rogge en andere granen. Dit was echter zeer tegen de zin van de hoofdgroep van pachters onder aanvoering van Wijnand van Bernagie, Hendrik Anthonis Wissems en Jan Dingeman Dirven. Zij waren pachters van de grote watermolen in de stad en nog twee windmolens (waarvan één bij Ginneken stond), die deze concurrentie niet konden velen en de plannen van Beens daarom wilden weren.²³⁷

De pachtsommen vergden het nodige aan kapitaal, reden waarom de pachters vaak in consortia opereerden om het risico te spreiden. De grote watermolens en de nieuwe rosmolens in de Akkerstraat werden om deze tijd voor drie jaar verpacht voor fl. 6.100.- en de windmolen bij Ginneken in de Zandbergen bij de watermolens aldaar voor fl. 2.100.-.²³⁸ Tussen de leden van dergelijke consortia bestonden vaak nauwe familiebanden. De schoonmoeder van Hendrik Anthonis Wissems was Marie Wynants van Bernagie en zijn dochter Cathelijn was getrouwd met een zoon van Jan Dingeman Dirven. Wat in dit geval evenzeer opvalt, is de katholieke gezindheid van deze groep: Wijnand was brouwer in 'den haen'; Wissems was kruidenier en apotheker en zou gedurende het Spaanse interregnum enige jaren als schepen en tienraad dienen; Dirven was eveneens brouwer. Het was duidelijk prettiger en verstandiger zaken te doen met gelijkgezinden en verwanten.²³⁹

Het kapitaal benodigd voor grootschalige economische activiteiten bleek wederom nauw verweven met de stedelijke brouwindustrie.²⁴⁰ Die nauwe band stamt in elk geval uit de zestiende eeuw en vindt mogelijk haar oorsprong in de verbintenis tussen het molenaarsgeslacht Ruissenaars en het ondernemersgeslacht Snellen. De meeste leden van de familie Snellen oefenden meerdere beroepen uit, waaronder dat van herbergier en brouwer: vaak bezaten zij huizen in de stad inclusief een mouterij. Vanaf 1594 tot aan zijn dood in 1602 was Peter Snellen de belangrijkste pachter van molens in de stad.²⁴¹ Zelf bracht hij het niet verder dan tienman, maar zijn ondernemende aanpak stuwde zijn kinderen voort tot toonaangevende burgers in de stad: zoon Bartholomeus werd schepen en burgemeester en een andere zoon Marcelis was een van de grondleggers van de compagnie van de 'gemoedens'. Op een breed front zien we dus dat in de periode tot 1625 de economische elite van de stad nauw verwant was aan de politieke elite: gedeeltelijk liepen zij in elkaar over. Leden van de rentmeestersfamilie Bacx lieten zelfs speciaal vastleggen dat zij part noch deel hadden aan de exploitatie van de molens, dit om eventuele praatjes over collusie te voorkomen.²⁴²

De monopoliepositie van de hoofdgroep van pachters was allesbehalve onomstreden. Het bakkersgilde klaagde er over dat brouwers constant werden voorgetrokken bij het molenwerk, ofwel omdat zij grotere partijen aanboden of omdat er meer aan hen te verdienen viel - op het gevaar af dat de broodvoorziening in de stad ernstig werd belemmerd.²⁴³ Zij verzochten dan ook de kleine, op het getijde werkende, watermolen bij het kasteel weer in werking te stellen; deze was sinds de bouw van de

²³⁷ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 9r-10r.

²³⁸ Ibidem, inv.nr. 7952, f. 59v-60: niet gedateerd.

²³⁹ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*.

²⁴⁰ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 28-29.

²⁴¹ Adriaenssen, 'Abraham Lodewijcx'.

²⁴² SAB, ORA inv.nr. 818, f. 68v-69.

²⁴³ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 8r-v: brief van Maurits aan Adriaan Bacx d.d. 23-12-1621. Zie ook: ibidem, inv.nr. 7952, f. 72r: rekest bakkersgilde, niet gedateerd maar met apostille d.d. 16-11-1618; ibid., f. 113r-v: rekest bakkersgilde, zonder datum maar waarschijnlijk van 1621.

grote watermolen stilgelegd.²⁴⁴ In 1618 werd door rentmeester Adriaan Bacx en controleur Cornelis Willeborts in opdracht van de domeinraad onderzoek gedaan naar de bouw van een nieuwe windmolen en twee rosmolens. Hun bevindingen zijn in zoverre interessant dat zij moesten constateren dat 'sijn alhier verscheijden opinien gevallen'.²⁴⁵ Verschillende belangen dus. Reeds in 1590 waren er woorden geweest bij de verpachting tussen raad Mark van Steeland en rentmeester Johan Bacx en de dekens van het huidevetters en schoenmakersgilde 'int overcomen vande articulen aengaende directie vande nijeuwe schorsmolen', terwijl de brouwers op hun beurt niet hadden horen lezen dat er alleen graan mocht worden gemalen.²⁴⁶

Groepen en belangen botsten over en weer in de stad: diverse nijverheden onderling, politiek (magistraat) en economie (domeinraad) met als extra complicerende factor de militair-stedenbouwkundige inzichten van de gouverneur, en de hoofdgroep van pachters die op hun beurt andere brouwers verstootte. Tussen 1593-95 had bijvoorbeeld de grote watermolen bij het kasteel grotendeels stilgelegen, voornamelijk wegens het verdiepen van de vesten.²⁴⁷ Uiteindelijk werd in 1619 besloten over de plaatsing in het voordeel van de gouverneur, nadat deze voor de zekerheid nog een brief hierover aan Maurits had geschreven.²⁴⁸ Inmiddels hadden ook de drapeniers een rekest ingediend voor een extra volmolen, want de huidige voldeed niet langer aan hun behoeften: de lakens bleven wel vijf tot zes maanden liggen. Breda verkeerde duidelijk in een fase van hoogconjunctuur.²⁴⁹ De bestaande volmolen bij de Gampel lag mede gedeeltelijk stil omdat zij op het getijde werkte. Voor het verviltingsproces was zacht water nodig, maar de rivier de Mark leverde kennelijk niet voldoende.²⁵⁰ Schepen Joris van Bernagie klaagde reeds in 1600, samen met enkele andere lakenhandelaren, dat de pas gebouwde volmolen niet aan de verwachtingen voldeed. In plaats van de gebruikelijke anderhalve dag deed de molen er vier keer zo lang over om de lakens te vullen.²⁵¹ Dit moet des te teleurstellender zijn geweest omdat veel moeite was gestoken in de bouw ervan. Er was door de rentmeester zelfs speciaal iemand naar Engeland gestuurd, om in de buurt van Colchester en Sandwich aan de drapeniers 'van de duijtsche natie' (waarmee men mogelijk eerder Vlamingen bedoelde) bijstand te vragen voor een speciale bouwmethode.²⁵² In 1612 werd door de stad zelf bij gebrek aan investeerders alsnog een nieuwe volmolen opgericht aan de zuidwestrand. Pogingen om daarmee de lakennijverheid voor de stad te doen herstellen werden echter nooit bewaarheid. Het verzoek van de drapeniers werd uiteindelijk afgewezen omdat daarmee te zeer de korenmolens zouden worden benadeeld, die al 'qualijck' genoeg van water waren voorzien. Opnieuw zat men elkaar in de weg. Toen in februari 1622 door overvloedige regenval een dijk doorbrak had iedereen geen water.²⁵³ In 1623 waarschuwde de magistraat nogmaals tegen de grote invloed van de brouwers en bij de aanstaande verpachting 'eenige ordre daerinne te stellen, dat de gemeijnte garnisoenen ende backers t'allen tijde moghen gedient worden van gema-

²⁴⁴ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 26; NA, NDR inv.nr. 7952, f. 113r-v en 122r-v.

²⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 23r-v d.d. 31-12-1618 brief C. Willeborts en A. Backx.

²⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 815, f. 88v-89; f. 121-2.

²⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 44v-45.

²⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 39r-40r d.d. 07-02-1619; idem, f. 31r-v d.d. 29-01-1619: brief Justinus van Nassau.

²⁴⁹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 83 e.v.

²⁵⁰ Muntjewerff, 'De molen „Het Fortuin” te Breda', 4.

²⁵¹ SAB, ONA inv.nr. 17, f. 47-v d.d. 24-06-1600.

²⁵² SAB, ORA inv.nr. 819, f. 20-v. Gestuurd werd ene Peeteren Peeter Meren uit Rotterdam, die echter reeds eerder langere tijd in Engeland had verbleven.

²⁵³ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 118r-v d.d. 22-02-1622.

el.²⁵⁴ Ook het gilde van de schoenmakers en huidevetters deed nog een duit in het zakje, of beter gezegd zij klaagden dat het maalloon hoger was dan volgens de gestelde pachtvoorwaarden.²⁵⁵ Ten teken van hun grote belang voor de stad was om de molens (vooral die van de heer), kortom, zeer veel te doen. Dit blijkt tevens uit het feit dat de molens een van de eerste bouwwerken zijn die door de Spanjaarden na het beleg van 1624-5 worden gerestaureerd, 'doorschoten' als ze waren. Op hun beurt werden ook door de domeinraad in 1637 diverse molens snel hersteld: de opbrengst uit de verpachting zou dit meer dan goed maken, al toonde rentmeester zich reeds tevreden met de behaalde pachtprizen.²⁵⁶

Behalve winstgevend voor het domein waren de molens tegelijk profijtelijk voor de pachters. De grote watermolen bij het kasteel leverde in 1621 'bij collecte' meer dan fl. 2.400.- op.²⁵⁷ In de pachtconditie werden overigens een aantal randvoorwaarden gesteld, waardoor de aansprakelijkheid van de domeinraad voor eventuele rampspoed zo laag mogelijk werd gehouden. Zo moest een vijandelijk beleg bijvoorbeeld langer dan twee maanden duren alvorens compensatie werd verleend! Winst was vooral afhankelijk van de hoogte van de graanprijzen: de pachter van alle stadsmolens zou zodoende tussen 1649 en 1651 twintigduizend gulden hebben verdiend.²⁵⁸ Met het keren van het economisch getij in de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam daarentegen de klad in de molenindustrie. De domeinraad kreeg steeds vaker verzoeken om redemptie van de pacht wegens tegenvallende opbrengsten. Daarnaast werd door de pachters in toenemende mate geklaagd over het gebruik van grut- en handmolens. Grootste probleem vormde echter de verandering van de Mark, waardoor de watertoevoer steeds vaker problematisch werd. Reeds tijdens het economische hoogtij begin zeventiende eeuw had Adriaan Verelst de wenselijkheid geopperd dat het zeer nuttig zou zijn 'soo men eenigen bequamen tocht ofte val van water soude connen vijnden, om voordere molens te stellen'.²⁵⁹ Behalve een kwestie van vraag en aanbod, waren er dus tevens natuurlijke grenzen aan de groei. Over de waterloop en het waterpeil ontstond in het laatste kwart van de eeuw dan ook verdere ruzie tussen sommige pachters - gesteund door de domeinraad - en de stad. De bekende architect Pieter Post werd zelfs ingeschakeld om het exacte waterpeil vast te stellen.²⁶⁰

Rentmeester Zuerius vatte in 1674 het hoofdprobleem op kernachtige wijze als volgt samen: 'de Marck is niet voor de molens maer voor de stadt'.²⁶¹ Dit was althans volgens hem de ziens- en handelwijze van de magistraat. De magistraat betoonde zich niet langer erg behulpzaam ten opzichte van de economie van de stad, dit in tegenstelling tot vroeger tijden. Dit was een mogelijke reflectie van een verandering in hun samenstelling, waarbij een toenemende verwijdering valt te constateren tussen de politieke- en economische elite van de stad.²⁶² De magistraat was bijvoorbeeld duidelijk nalatig in het beheer van de sluizen. Het Bredase bestuur raakte echter steeds meer gevangen in een driehoek magistraat-domeinraad-Raad

²⁵⁴ Ibidem, f. 122r-v d.d. 01-05-1623.

²⁵⁵ Ibid., f.132 e.v.

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 153r-v: brief A. Verelst d.d. 01-12-1637.

²⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 8v d.d. 23-12-1621.

²⁵⁸ Leenders, 'De molens (I)', 128.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 86r d.d. 02-06-1619.

²⁶⁰ Ibidem, f. 331r d.d. 29-01-1677. Post had reeds eerder in 1666 deel uitgemaakt van een onderzoekscommissie, zie f. 321-v.

²⁶¹ Ibid., f. 310r-v d.d. 31-01-1674.

²⁶² Van der Meij, 'Decemviratus'.

van State zoals ook blijkt uit diverse pogingen eind zeventiende, begin achttiende eeuw de volmolen te verbouwen.²⁶³

De band met de brouwindustrie bleef na de reductie onveranderlijk sterk maar was niet langer exclusief meer.²⁶⁴ Op het eind van de zeventiende eeuw komen vaker niet-brouwers onder de pachters voor.²⁶⁵ Ook lijkt op termijn de molenindustrie minder winstgevend te zijn geworden, gelet op de dalende pachtsommen.²⁶⁶ Schepen Hendrik van Berlicum beschikte bijvoorbeeld van 1664-66 over de pacht van alle stadsmolens voor fl. 11.500.- per jaar. Als borg traden Sebastiaan van Bernagie en Anthonis Philipsen van Doren op, allebei brouwers (op zijn beurt zou Bernagie later de pacht overnemen).²⁶⁷ Dit was flink wat minder dan oorspronkelijk op de veiling was ingezet, namelijk fl. 18.000.-. Halverwege de zeventiende eeuw bedroeg de pacht nog fl. 14.400.-; eind zeventiende eeuw lag dit op fl. 13.000.-.²⁶⁸ Zonder nader onderzoek is het moeilijk vast te stellen of de daling in de pachtsom structureel was of meer een gevolg van enige conjunctuurgevoeligheid.

De infrastructuur aan molens was duidelijk belangrijk voor het economisch welzijn van de stad in het algemeen en bepaalde groepen in het bijzonder, maar tevens voor enkele individuele regenten. In sommige gevallen waren regenten zelf eigenaar van molens hoewel geen molenaar in de strikte zin van het woord. Zelfs als volledig eigenaar betaalde men wegens het windrecht recognitie aan de heer voor het jaarlijks gebruik.²⁶⁹ Jan Damen, grondlegger van de regentenfamilie Damisse, beschikte sinds 1610 over een (ros)grutmolen in de stad. De economische voorspoed heeft hem mogelijk tot de oprichting ervan gedreven. Evenals Frans Beens kreeg hij het echter aan de stok met de hoofdgroep van pachters. De molen werd stilgelegd, zijn knechten de toegang ontzegd en het molenijzer plus twee paarden in beslag genomen onder het mom dat Damen hun pachtcondities schond.²⁷⁰ De magistraat sprong vooralsnog voor hem in de bres: 'twelck alsoo teenemael is streckende om den voirsz. Jan Damen, die een goet vroom borger deser stadt is, van hier te verjagen ende de voirsz. neiringhe te verdrijven.' Zelf vond Damen dat grut geen brouwgoed was, waardoor hij vrij was van bepaalde (mout)rechten; bovendien werd de grut naar Holland en Zeeland uitgevoerd en was de molen in eerste instantie opgezet 'tot gerieff vande arme gemeente'.²⁷¹ Later bleek dat Damen zijn molen volstrekt illegaal, want zonder toestemming van de heer van Breda had neergezet. Hoewel hij een octrooi van de Staten-Generaal had, die de hertogelijke waardigheid waarnamen, werd hij gelast deze af te breken.²⁷² Het niet-betalen van molster was door hem bovendien op andere wijze afgedaan: 'hun [de pachters] hebbende gecontenteert alleenlick met zekere wijngelach als een recognitiegeld'. In zijn let-

²⁶³ Muntjewerff, 'De molen „Het Fortuin” te Breda, 7-11.

²⁶⁴ Enkele namen van pachters: Cornelis Hendricx van Riethoven, brouwer in 'de witte hant' (1640); Adriaan Pieteressen Streng (substituut en later commies) en Denijs Woutersen Mutsaars (bakker) [1652-54].

²⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 371r-372r: Cornelis Spijckers (burger en koopman), Adriaen van der Avoort (huishouder), Isaacq van Sweebruggen (koopman), Nicolaes Ysermans en Johan van Erffrenten (wijkoopman); NDR inv.nr. 7950, f. 70r-75r: Bastiaen van den Elshout, Johannes van Lantschot (huishouder), Jacobus Floren (koopman), Adriaen Baesen (koopbrouwer) en Johan Block (gruiter).

²⁶⁶ Leenders, 'De molens (II)', 100-102.

²⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 254r-v: H. van Berlicom, pachter van Z.H.molens over 1664-1666; idem, f. 255r-262v: copie van de pachtceduul (11.500 gld. per jaar); idem, f. 312-3 d.d. 20-06-1674.

²⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 70r-75r.

²⁶⁹ Leenders, 'De molens (II)', 96.

²⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 42 e.v.

²⁷¹ Vergelijk: Leenders, 'De molens' (I), 112.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7952, f. 71r d.d. 18-03-1619. Uit een later vonnis blijkt dat Daem Janssen nog altijd een grutmolen bezat en hierin werd beschermd door het stadsbestuur tegenover graaf Jan van Nassau, zie: idem, f. 146r-151r d.d. 20-12-1631.

terlijke gevecht tegen windmolens herkennen we alvast iets van de de durf en brutaliteit die de familie Damisse zou gaan kenmerken.

Na de reductie moesten, zoals al bleek, diverse molens binnen en buiten de stad opnieuw worden opgebouwd. Oorspronkelijk koekbakker en latere koopman Anthonis Knollaarts diende zich in 1639 vanuit Etten-Leur aan. Hij wilde zich graag als handelaar in schors, olie, raapkoeken, granen etc. in Breda vestigen op voorwaarde dat hij er een windmolen mocht oprichten 'om boven schorse te maelen, ende onder olie te slaen'.²⁷³ Dit zou behalve voor hemzelf met name de schoenmakers en huidenvetters in de stad ten goede komen, die nu nog hun schors op de korenmolens moesten laten malen. Bovendien zou zo de schorsnering, die zich nu nog op het platteland voltrok, naar de stad worden gezogen en daarmee de hele stedelijke economie een impuls geven. Hoewel het besluit van de domeinraad hierover ontbreekt, heeft het er alle schijn van dat de benodigde toestemming werd verleend. Reeds in 1634 had Anthonis samen met zijn broer Mathijs in de stad het huis en erf 'de roode poort' op het Ginnekenseinde gekocht, waar in 1643 inderdaad sprake is van een 'olimeulen'.²⁷⁴ In 1646 kocht hij samen met Adriaan Frans Beens de helft van de windschorsmolen.²⁷⁵ Anthonis was inmiddels aalmoezenier geworden en werd in 1643 voor het eerst gekozen in de tienraad. Dit bleef hij in de daaropvolgende jaren; zijn aanzien nam nog verder toe door zijn benoeming tot weesvader en kapitein in de schutterij.

Ondertussen bleef hoofdzakelijk het molenbedrijf hem bezighouden: in de jaren vijftig ontbreekt hij nochtans in de tienraad, waar hij na een interval van bijna tien jaar pas in 1659 weer in wordt benoemd. Hoewel koopman en patriciabel, had Knollaarts het vooralsnog te druk. In 1664 nam hij samen met Cornelis Peetersen van Bergen tijdelijk het recht over om elke maand twintig zakken gors te laten malen op de schorsmolen die op het bolwerk naast de Haagdijkse poort stond.²⁷⁶ In 1682 stond hij borg voor een andere schorsmolenaar.²⁷⁷ Al die jaren was hij trouw tienraad gebleven en zodoende halverwege de jaren zeventig tot *praeses* van dit college opgeklommen. Na het overlijden van zijn zwager en mede-tienraad Jan Willemsen Peys werd hij als voogd aangesteld over diens kinderen, een verdere teken van zijn respectabiliteit. Tevens diende hij enige tijd als kerkmeester in de St. Joostkapel, de kleinste van de drie Bredase kerken.²⁷⁸ Hoewel inmiddels zeker niet meer de jongste volgde, waarschijnlijk om redenen van anciënniteit, in 1680 alsnog de bekroning voor zijn vele jaren van algemene dienstbaarheid aan de stad: verkiezing in de magistraat. Tot aan zijn dood in 1689 zou hij nog vele jaren als schepen zitting nemen.

Een ander lid van de politieke elite die zich eind zeventiende eeuw tot het molenbedrijf wendde, was tienraad Jacob van Vechelen. In 1695 vroeg hij een windolie-molen te mogen oprichten op het bolwerk naast de Waterpoort, het grootste bij de stad. Deze zou gebouwd worden op zijn eigen terrein aan de Gasthuisvelden.²⁷⁹ Ook voor hem, als makelaar in granen, gold dat het opzetten van een eigen molen vooral praktische redenen had ter ondersteuning van het familiebedrijf (ook zijn

²⁷³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 243r d.d. 23-02-1639; f. 250.

²⁷⁴ SAB, ORA inv.nr. 529, f. 10v-11v d.d. [10-02]-1634; *ibidem*, inv.nr. 533, f. 34v-35 d.d. 13-03-1643.

²⁷⁵ *Ibidem*, inv.nr. 533, f. 285v-286 d.d. 11-09-1646.

²⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 538, f. 57v-58 d.d. 28-04-1664.

²⁷⁷ *Ibidem*, inv.nr. 543, f. 153-v d.d. 02-10-1682.

²⁷⁸ *Ibidem*, inv.nr. 539, f. 16v d.d. 26-01-1668. Er is overigens sprake van 'kapelmeester' maar waarschijnlijk was dit hetzelfde als kerkmeester.

²⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 293 e.v.: rekest niet gedateerd maar van 1695. Voorschrijven van de magistraat d.d. 05-02-1695; f. 294r-v; goedkeuring domeinraad d.d. 28-02-1695 tegen een recognitie van 25 gulden op advies van rentmeester P. Zuerius d.d. 27-02-1695.

vader was vóór hem makelaar geweest). Actief of meer passief, molens waren belangrijke economische objecten voor regenten om zich mee in te laten.

Conclusie

Bredase regenten bleken stelselmatig niet de rijkste inwoners van de stad te zijn: katholieke bestuurders en ondernemers overtroefden hen op dat vlak. Onbemiddeld waren zij daarentegen ook weer niet. Geldmiddelen bezat men in ruime mate, maar in financiële zin waren de mogelijkheden tot kapitaalbeheer voor de elite in Brabant toch beperkt. Herhaaldelijk werd van alle kanten – de stad, de heer, familie en kennissen – een beroep gedaan op hun goedgunstigheid. Geld lijkt daarmee eerder in dienst van de gemeenschap te zijn gesteld dan voor het najagen van eigen geluk. Met een beperkt eigen vermogen was het investeringsgedrag, mede door de onzekerheden voortgebracht door de oorlog, sterk gericht op veiligheid en daarom behoudend van aard: onroerend goed domineerde dan ook onder de bezittingen.

Breda was een stad met allure zij het in de zeventiende eeuw van een langzaam vergane glorie. De huizen waren qua uiterlijk en stijl in toenemende mate verouderd. De huizenmarkt was vanwege de oorlog bovendien vrij grillig, gelijk de conjunctuur. Regenten woonden bijna altijd in kapitale panden; voor het overige verhuurden zij vaak tweede of derde huizen. De status van de bewoner speelde eveneens een grote rol voor de locatie, waardoor men nogal eens verhuisde. Leden van de bestuurlijke elite en de regenten verkozen de Caterstraat. Toen eenmaal de oorlogsdreiging was afgenomen, nam ook vestiging daarbuiten toe. Vestiging buiten de stad was door de oorlog lange tijd slechts een optie voor de allerrijksten, maar in de tweede helft van de zeventiende eeuw treffen we hier in toenemende mate ook regenten aan. Landbezit was altijd al verspreid geweest over de hele baronie en ook nog daarbuiten, afhankelijk van de familieherkomst. Bredase regenten waren veelal grondbezitters – groot en klein. Investeringsmogelijkheden in de stedelijke nijverheid waren gering: vrijwel iedereen bezat daarom huizen en landerijen, zowel binnen als buiten de stad. Grond en huizen vormden een van de weinige mogelijkheden om hun kapitaal vast te zetten. Als grondbezitter verdienden zij op verschillende wijzen geld. De meesten deden dat als eigenaar en pachter, sommigen als zelfstandig ondernemer.

De belangrijkste families in de stad opereerden grootschalig door gezamenlijk projecten te ondernemen met betrekking tot de regionale economische ontwikkeling: turfwinning en molens waren hierbij favoriet. Het grote belang van de turfwinning bleek mede uit de diverse manipulaties die achter de schermen plaatsvonden om zo hoog mogelijke inkomsten te garanderen; dit gold tevens voor de pachters van de molens. Startkapitaal voor infrastructurele werken kwam aanvankelijk vooral van de kant van de economische elite (speciaal de brouwers) in de stad. Tussen de politieke en economische elite bestonden tot de jaren dertig van de zeventiende eeuw nauwe familiebanden, maar daarna vond een verwijdering plaats met name doordat de politieke elite zich in toenemende mate toelagde op de ambtenarij.